

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“Ölkədə ərzaq bazarının müasir vəziyyəti və onun tənziqlənməsi
istiqlamətləri” mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Əmirli İsmayıl Bəxtiyar oğlu

BAKİ – 2019 - cu il

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fəriz Saleh oğlu

_____ **imza**

“__” may 2019-cu il

“Ölkədə ərzaq bazarının müasir vəziyyəti və onun tənzimlənməsi
istiqlamətləri” mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060411 Kommersiya

İxtisaslaşma: Kommersiya fəaliyyəti

Qrup: 900

Magistrant:

Əmirli İsmayıl Bəxtiyar oğlu

_____ **imza**

Elmi rəhbər:

i.e.n., dos. Cabbarova Kəmalə Sətdar qızı

_____ **imza**

Proqram rəhbəri:

i.ü.f.d., b.m Nəcəfova Kəmalə Akif qızı

_____ **imza**

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof. Kəlbəyev Yaşar Atakişi oğlu

_____ **imza**

“THE MODERN SITUATION OF FOOD MARKET IN THE COUNTRY AND ITS DIRECTIONS OF REGULATION”

ABSTRACT

The actuality of the research: The main issue is that food security is an issue and problem of the nowadays. The provision of food to the population is one of the most important issues facing each state.

The purpose and tasks of dissertation work: The main purpose is to analyze the overall situation of the food market in Azerbaijan, to closely monitor all the processes taking place here, and to evaluate the results as an information material for the development of the country's food market.

Used Investigation Methods: Historical approach and systematic approach were used in the dissertation work based on statistical data. Comparative analysis was then made based on empirical analysis methods. At the end, induction hypothesis research methods were used.

Information Database of Research: The main sources of information are the data of the Azerbaijan State Statistical Committee, previously published by researchers, as well as internet resources of the modern period.

Limitations of Research: In preparing this topic, common is the concentration of data in the statistical committee's data and the smaller number of data. It also focuses on general information as this topic is general.

Results of Research: The results of the study are the findings after the analyzes. These outcomes should be a source of information that will boost the overall food market.

Scientific and practical significance of the results: The data used are all official and accurate information. Therefore, these findings will support the research around this topic.

Key words: Food market, security, production, trade.

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

DSK	Dövlət Statistika Komitəsi
MDB	Müstəqil Dövlətlər Birliyi
ÜTT	Ümum Dünya Ticarət Təşkilatı
DAİM	Dövlət Aqrar İnkişaf Mərkəzi
AQTA	Azərbaycan Qida Təhlükəsizliyi Agentliyi
Məs.	Məsələn
Mln.	Milyon

MÜNDƏRİCAT

	GİRİŞ.....	7
	ƏRZAQ MƏHSULLARI BAZARININ FORMALAŞMASI	
I fəsil.	VƏ TƏNZİMLƏNMƏSİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ	
	ƏSASLARI	11
1.1.	Ərzaq bazarı istehlak bazarının ən mühüm seqmenti kimi	11
1.2.	Ərzaq bazarının tənzimlənməsi Ərzaq Təhlükəsizliyinin təmin edilməsi şərti kimi.....	23
II fəsil.	AZƏRBAYCANDA ƏRZAQ MALLARI BAZARININ	
	MÖVCUD VƏZİYYƏTİ.....	34
2.1.	Ərzaq məhsulları bazarının konyunkturunun təhlili	34
2.2.	Bazarın doyurulmasında xarici ticarətin rolu	42
III fəsil.	ƏRZAQ BAZARININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ	
	TƏNZİMLƏNMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ.....	50
3.1.	Ərzaq malları idxalının idarə edilməsində keyfiyyət amilinin rolunun artırılması.....	50
3.2.	Ərzaq məhsulları xarici ticarətinin tənzimlənməsi istiqamətləri.....	57
	NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	66
	İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	69
	Cədvəllərin siyahısı.....	72
	Sxemlərin siyahısı.....	72
	Qrafiklərin siyahısı.....	72

GİRİŞ

Mövzunun aktualığı: Tarix boyu zaman və məkandan, ictimai və siyasi quruluşlardan və onların idarəetmə sistemlərindən asılı olmayaraq dünyada mövcud olmuş və olan hər bir dövlətin qarşısında duran ən mühüm və aktualməsələlərdən biri ölkə əhalisinin təhlükəsiz ərzaq malları ilə daimi və etibarlı formada təminatı olmuşdur. Buna biz müasir dövrdə öz aktuallığını itirməmiş olan ərzaqla təminatına ciddileşmiş məsələ və ya bəzən problem kimi yanaşacağıq. Qəti şəkildə söyləmək olar ki, istənilən dövlətin ərzaqla təminatı onun qarşısında duran çoxsaylı öhdəlikləri arasında ən məxsusi yeri tutur. Bu problemin həlli ölkə üçün iqtisadi, sosial, ekoloji və təhlükəsizlik baxımından ümumi spektri təşkil edir. Bu baxımdan, ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi problemi dövlətçilik konsepsiyalarının əsas elementləri sırasında yer alır.

Son illərdə Azərbaycanın sürətli inkişaf dönəmi keçirməsi ərzaq istehsalı və ticarəti sahəsində bir çox uğurların əldə olunmasına şərait yaratsa da hələ bu sahədə bir çox problemlər mövcuddur. Yerli istehsalın daxili tələbatı ödəmək üçün yetərli qalmaması, ərzaq məhsullarının qiymətinin fərqlənməsi, istehsalında bir çox məhsullar üzrə özünütəminatmə səviyyəsinin təmin edilməməsi, idxal edilən ərzaq məhsullarının keyfiyyətinin heç də həmişə zəruri tələblərə cavab verməməsi və s. qeyd olunanlar və bu kimi bir sıra amillər dissertasiya işinin mövzusunun vacibliyyətini şərtləndirmişdir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Bugünkü gündə ən aktual problemlərdən biri olan ərzaq təhlükəsizliyinin ölkə daxilində tənzimlənməsi baxımından bu yöndə mütəmadi olaraq mühüm işlər görülür. Hər bir milli iqtisadiyyat bu problem yönündə daha maraqlıdır və daim xarici ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsi tədbirlərini ən aktual mövzu kimi gündəmdə saxlayır. Ərzaq təhlükəsizliyi və xarici ticarətinin tənzimlənməsinin elmi – nəzəri və metodoloji – təcrübi məsələləri Azərbaycanın iqtisadçı alimləri, o cümlədən Salahov S.V., Səmədov A.H., Ataşov B.X., Balayev R.Ə., İbrahimov İ.H., Verdiyev Ə.Ç. və başqaları tərəfindən araşdırılmış, təhlillər edilmiş, bir sıra problemlərin həlli baxımından mühüm elmi-praktiki əhəmiyyətə malik olan

təkliflər, fikirlər irəli sürülmüşdür. Bu istiqamətdə daha çox iş görmüş xarici ölkə alimlərindən Karlova N.N., Kobuta L.L., Mixneviç S.S., Popov N.A., Serova E.B. və başqalarını xüsusi olaraq qeyd etmək olar. Onların əsərlərində ərzaq məhsulları bazarının formalaşması və tənzimlənməsinin səmərəliliyi və aqrar sferanı rəqabət qabiliyyəti problemləri tədqiq olunmuşdur. Odur ki, aqrar sferada resurs və istehsal potensialının genişləndirilməsi aspektində qiymətləndirilməsi, ixrac potensialının möhkəmləndirilməsi və idxalın əvəzlənməsini təmin edən strategiyanın əsaslandırılması və onun həyata keçirilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi kimi çoxsaylı məsələlər öz həllini gözləyir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Bu işdə əsas məqsəd müasir dövrdə ölkədə ərzaq məhsulları bazarının mövcud vəziyyətinin dəyərləndirilməsi və onun inkişafının tənzimlənməsi istiqamətlərini müəyyənləşdirmək və bu sahəyə əlaqədar müvafiq təkliflər hazırlamaqdan ibarətdir. Bunun üçün aşağıdakı məsələlərə baxılacaqdır:

- istehlak məhsulları(xidmətləri) bazarının formalaşmasının nəzəri-konseptual əsaslarını analiz etmək;
- ərzaq bazarının inkişafına ərzaq təhlükəsizliyi kontekstindən yanaşmaq;
- ərzaq məhsulları(xidmətləri) istehsalı və ticarətinin mövcud durumunu təhlil etmək və inkişaf tendensiyalarını müəyyənləşdirmək;
- bazarın doyurulmasında xarici ticarətin ümumi rolunu və daxili tələbatın qarşılınmasında xüsusi çəkisini araşdırmaq;
- ərzaq məhsulları(əmtələri) idxalının idarə edilməsində keyfiyyət amilinin rolunun artırılması vasitələrini müəyyən etmək;
- ərzaq məhsulları(əmtələri) bazarının tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini əsaslandırmaq.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Bu tədqiqatın obyektı kimi Azərbaycanın ümumi bazar sisteminin bir elementi və ya bir hissəsi olan ərzaq bazarı təşkil edir. Belə ki, dissertasiya işinin əsas tədqiqat obyektı sayılan ərzaq bazarının ərzaqla təmin olunması məsələsi, bu təmin olunma zamanı təhlükələr həm həcmcə, həm keyfiyyət baxımından və ən əsas da ölkənin xarici dünya ilə əməkdaşlıqları və

əlaqələrinin tənzimlənməsi baxımından görülən tədbirlərin dəyərləndirilməsi müəyyən edilmişdir.

Tədqiqat metodları: Nəzəri əsas kimi respublikamızın və xarici ölkələrin iqtisadçı alimlərinin ərzaq malları(xidmətləri) bazarının formalaşması və tənzimlənməsi problemlərinə həsr edilmiş elmi-tədqiqat nümunələri, ölkə Prezidentinin fərman və sərəncamları, bu sahədə daxilində qəbul edilmiş inkişaf proqramları, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qəbul etdiyi qanunlar, hökumətin qərarları və digər normativ sənədləri əsas götürülmüşdür. Mülkiyyət formalarının müxtəlifliyinə əsaslanan iqtisadi fəaliyyətin və tənzimlənən xarici ticarət münasibətlərinin səmərəliliyin əks etdirən müddəalar tədqiqatın metodoloji əsasını təşkil edəcəkdir. Tədqiqat prosesi zamanı ümumiləşdirmələr, sistemli və müqayisəli təhlilləri, monoqrafik və digər statistik-iqtisadi üsul-ətlərdən istifadə edilməsi daha məqsədəuyğun olacaqdır.

Tədqiqatın informasiya bazası: Bu işin əsas informasiya bazası Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin ümumi məlumatları, İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin data-məlumatları, Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin Dövlət Proqramları materialları, ümumiyyətlə internet və dövrü mətbuatın materiallarında cəmlənir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri:Tədqiqatın məhdudiyyətləri deyəndə mövzu baxımından məlumatlar xüsusi işlənmiş formada statistik rəqəmlər əsasında hesablanıb nəticələrin alınması ilə məhdudlaşır. Həmçinin statistik məlumatların il və məlumat cəhətdən kasadlığı da işin ətraflı tədqiqinə təsir edir.

Nəticələrin elmi-praktiki əhəmiyyəti:Tədqiqatın nəticəsi zamanı formalaşan təkliflər və gəlinən nəticələr əsasında ölkənin ərzaq bazarının hərtərəfli inkişafı üçün mühüm məlumat mənbəyi olması vacib praktiki əhəmiyyət kəsb edir.

Dissertasiya işinin strukturu və həcmi: Dissertasiya işi giriş hissə, üç fəsil və onun yarımbaşlıqlarından, təklifdən və nəticələrindən ibarətdir. Əsərin giriş hissəsində işin nə dərəcə aktual olmasından, dissertasiyanın əsas tədqiqat yönlərindən bəhs edilir. Həmçinin tədqiq ediləcək məsələlərbarədə ümumi məlumat verilir. Birinci fəsil ümumi xarakter daşıyaraq mövzu haqqında tam

ümumi məlumatlar verilir və təhlil üçün keçid rolunu oynayır. İkinci fəsil daha çox müqayisəli təhlillər əsasında müasir dövrdə problemi daha dərindən açır. Həmçinin, bu fəsil ölkənin cari vəziyyəti haqqında informasiya ötürür. Üçüncü fəsildə gələcəyə baxış, yeniliklər və ya proqnozlar haqqında, yaranmış bu problemin və ya məsələnin həlli yolu məlumatlarını ötürür. Dissertasiyanın tam həcmi isə 72 səhifədən ibarətdir.

I FƏSİL. ƏRZAQ MƏHSULLARI BAZARININ FORMALAŞMASI VƏ TƏNZİMLƏNMƏSİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Ərzaq bazarı istehlak bazarının ən mühüm seqmenti kimi

İstehlak bazarının ən mühüm seqmentlərindən biri olaraq ərzaq bazarını analiz edərkən ilk öncə ümumi bazarın anlayışı haqqında daha zəruri olan elmi – nəzəri məlumatların verilməsi, istehlak bazarının əsas mübadilə sferasında yerləşmə yerinin göstərilməsi, ərzaq bazarı-istehlak bazarı-bazar qarşılıqlı əlaqəsinin aşkara çıxarılması vacib addımdır. Məlumdur ki, insanlar cəmiyyətdə müəyyən bir mövqe tutmağa və sosial haqqlarını reallaşdırmaq səbəbindən normal yaşamaq, inkişaf etmək üçün daim nələrisə istehlak edirlər. Burası da məlumdur ki, insanın vacib istehlak tələblərindən ən birincisi sayılan ərzaq və qida məhsullarının istehlakıdır. Bu ərzaq məhsullarının istehlakçıya çatdırılması üçün müəyyən bir şərait və ya bir mühit gərəklidir, hansıki, bu da bazar, daha dəqiq söyləsək ərzaq mallarının alqı-satqısı gerçəkləşdiyi mübadilə məkanıdır. Başqa sözlə, ərzağa olan tələbatın bazar mühiti vasitəsilə gerçəkləşdirilməsi mümkün olur. Ərzaq bazarı əsas mənə etibariylə cəmiyyətin üzvlərinin ən mühüm kənd təsərrüfatı və ərzaq mallarına olan tələbatlarının qarşılmasına xidmət etməklə iqtisadiyyat və kənd təsərrüfatının müxtəlif sferalarının tələb edilən məhsulu(əmtəəsi) olub hazır əmtəə kimi təqdim olunan ərzağın alıcı ilə satıcı və istehsalçılar ilə istehlakçıları, o cümlədən tələb ilə təklif əsasında formalaşan müəyyən iqtisadi münasibətlərin toplumukimi xarakterizə olunur (Rizayeva S.H., Ramazanov M.K, 2013). Biz ərzaq bazarının daha dəqiq tədqiqinə rəvac vermək üçün mütləq, ilk öncə bazarın öz mahiyyətinə, daha sonra onun strukturuna və ərzaq bazarında bu bazar münasibətlərinin hansı hissədə və mövqedə yerləşdiyinə və ya hansı seqmentini təşkil etdiyinə diqqət yetirməli, elmi nöqteyi nəzərdən təhlil etməyə çalışmalıyıq. Qeyd etmək lazımdır ki, bazarın elmi əsaslarla araşdırılması, bu sferada baş tutan ticari-iqtisadi münasibətlərin, istehlakçı-istehsalçı əlaqələrinin ümumi iqtisadi qarşılıqlı təsirlər sistemində onun həcmcə və əmtəə mübadiləsinin daha sürətli baş verdiyi struktur bölməsi olan ərzaq bazarının onun təkibində

yerinin öyrənilməsi baxımından vacibdir. Bazar – iqtisadi sisteminin ən ümdə tərkib hissəsi olaraq, dəqiq düşünülmüş iqtisadi münasibətlərin və istehsalçılar ilə istehlakçılar arasında əlaqələrinin məcmusudur (Quliyev F.V., 2006). Ərzaq bazarını ümumi bazarın əsas tərkib hissəsi və biləvasitə istehlaka xidmət edən sektoru kimi tədqiq etmək, onun cəmiyyət həyatında rolunu daha geniş anlamağa, elmi-nəzəri baxımdan sistemləşdirməyə imkan verə bilər. Bildiyimiz kimi cəmiyyətin iqtisadi və sosial cəhətdən inkişaf tsiklində bazarın rolu inkar edilməzdir. Bazarın iqtisadiyyatın bütün sferalarında, ümumiyyətlə cəmiyyətdə yerinin və təsir gücünün daha da genişlənməsi, bizə buna əsaslanmağa imkan verir ki, bazarın inkişafının nəzəri-konseptual əsasları geniş formatda və obyektiv faktorlarla nizamlanır (Məmmədzadə E.E., 2016). Təsadüfi deyildir ki, bugünkü dövrdə bazar və onun ayrı-ayrı struktura vahidlərinin və sahələrinin tədqiqi nəinki öz aktuallığını itirməmiş, hətta genişlənməmişdir. Bu mənada ərzaq bazarının intensiv və dərinləndirən öyrənilməsi və elmi tədqiqi də respublikamızda genişlənmən liberal ticarətin və azad rəqabətli istehsalın inkişafı zəmnində çox zəruri əhəmiyyət kəsb edir. Bu günədək bazarın ümumi anlayışının mahiyyəti, məzmunu və inkişafı qanunauyğunluqlarının dərinləndirilməsinə çoxlu sayda elmi-tədqiqat işləri və bir çox əsərlər həsr edilmişdir. Belə ki, bazar anlayışı dəyişkən mövqeylərdən izah olunur (Həziyev V.B., 1998). Bazar məfhumunun kəsb etdiyi mənaları daha geniş mənada təsvir etmək üçün, bu sahə ətrafında elmi əsərlər yazmış digər iqtisadçı alimlərin və müəlliflərin baxışlarına da diqqət etməliyik. Bazar anlayışının digər bir formada izahını belə təqdim etmək olar ki, bazar elə məxsusi bir formada nizamlanmış strukturdur ki, onun vasitəsilə məhsulların(xidmətlərin) alıcıları və satıcıları bazarın qiyməti və həcmi müəyyənləşdirmək üçün müxtəlif qarşılıqlı əlaqədə olmalıdırlar. Başqa bir müəllif tərəfindən isə bazara iqtisadi münasibətlərin mübadilə sferası kimi baxmağı dəyərləndirmişdir. O qeyd etdiyinə görə, bazar - əmtəələrin, iş və xidmətlərin alış satışının reallaşdırılması və təqdim olunması ilə əlaqədar hesablanmış iqtisadi formal münasibətlərin mübadilə məkanıdır (Quliyev E.A., 2015). Bu baxışdan çıxış etsək, onda deyə bilərik ki, ərzaq bazarı da həmçinin ərzaq məhsullarının əmtəə statusu aldığı mübadilə sferası kimi, bu mübadilənin

əsas tərəfləri arasındakı münasibətləri tənzimləyir. Ərzaq malları ilk başlanğıc mərhələsində məhsul kimi, yəni, onların istehsalı ilə bağlı sahibkar-işçi münasibətlərinin təzahür etdiyi istehsal sferasının kateqoriyası olaraq müxtəlif tədqiqlərə cəlb edilə bilər. Lakin əmtəə statusunu bazara daxil olduğundan və ya xammal kimi təkrar istehsala cəlb olunması üçün alıcılara təqdim olunandan sonra alır və əmtəə-pul münasibətləri zəncirinə daxil olur. Bazar – ictimai təkrar istehsal gedişatında zərurət ola biləcək iqtisadi münasibətlərin, yəni, ən mühüm olan pul münasibətlərinin peyda olduğu mürəkkəb mexanizmdir (Ələsgərov F.H., 1993). Bununla birlikdə başqa bir yanaşma tezisinə görə isə bazar o zaman mövcud ola bilər ki, insanlar istər birbaşa istərsə də vasitəçilərin köməyi ilə görüşürlər (Cabbarova K.S., 2012). Əslində bu izahı daha çox ərzaq mallarının(əmtəələrinin) istehlak olunduğu şəhər-aqlomerasiyalarının sakinlərinin istehlacı ilə vasitəçilər köməyi ilə “görüşüldüyü” şəhər ərzaq bazarlarına aid etmək olar. Çünki, şəhər əhalisindən fərqli olaraq, kənd sakinləri əsas ərzaqları və qida məhsullarını(xidmətlərini) özləri həm istehsal edirlər, həm də elə özləri də istehlak edirlər.

Başqa yanaşma prizmasına görə isə bazar – malların istehlakçılar ilə istehsalçılar və yaxud satıcılar ilə alıcılar arasında, habelə malların həcm faizi və istehlak dəyəri əsnasında yaranan münasibətlər mühitidir (İbrahimov İ.H. 2016). Bundan başqa, əlavə kimi bazar anlayışına daha geniş prizmadan baxsaq belə bir tərif ortaya çıxarmış olarıq: bazar, təkrar istehsal proseslərinin maksimum dərəcədə hərəkətinin və formalaşmasının, istehsal və istehlakının, habelə müxtəlif kommersiya fəaliyyəti növlərində hazır məhsulların(xidmətlərin) alış-satışı vasitəsilə bir-birləriylə ən səmərəli formada əlaqələndirilməsi formulasıdır ki, bu zaman bazarın iştirakçıları olan alıcı və satıcı yaranmış olan əməyin yüksək zamanətli nəticələri verməsinə, əmək, maddi və mənəvi və maliyyə məsrəflərinin minimuma endirilməsinə səy göstəririlər.

Bütün bu bazar formuluna olan yanaşmalardan biz belə bir nəticə çıxara bilərik ki, hər kəs bazara olan baxışlarında əsas məğzi eyni saxlamış, ancaq formaca fərqli yanaşmalar sərgiləmişlər. Bu da ona dəlalət edir ki, bazar məfhumuna konkret

bir çərçivə daxilində sərhəd cızmaq mümkün deyildir. Biz bunu bazarın ümumi strukturuna nəzər yetirdikdə daha aydın şəkildə görə bilərik. Demək, ümumiyyətlə nəzəri baxımdan bu bazarlar bir-birlərinə bənzəsələr də və ya bir-birlərini tamamlasalar da, digər kontekstdə, müxtəlif növ mal və xidmət bazarları, özlərinin fəaliyyət xüsusiyyətləri və təyinat nöqtəyi nəzərindən bir birlərindən çox fərqlərinlər. Buna əsaslanaraq, bütün bu bazarın növlərini eyni bucaq altında onların həm praktiki, həm də formal xüsusiyyətlərini araşdırmaq qeyri-mümkündür. Bundan əlavə, bilinən ümumi tezisə görə bazar – istehsalla istehlakın bir araya gəldiyi - qovuşduğu bir məkandır. Normal bazar münasibətləri mühiti həddlərində istehsal olunan nemətlər var(biz buna həm də təkrar istehsal deyirik), və bu istehsal olunan nemətlər istehlak olunur. Əlavə olaraq istehlak özü nədir? İstehlak –istehsal olunan nemətlərin insanın ehtiyac və tələbatlarının ödənilməsi məqsədi ilə insan tərəfindən istifadə edilməsidir.Qısacası, istehlak, mal, iş və xidmətlərdən istifadə etməni özündə təcəssüm etdirib, bütün bu münasibətlərin istehlak bazarında yaranmasını tənzimləyir.

İstehlak bazarı ilkin bazar formasıdır tezi ilə çıxış etsək elmi-nəzəri baxımdan yanılmamış olarıq. Beləki,bazar min illər boyu inkişaf edərək, indiki səviyyəsinə gəlib çatmışdır. Lakin bütün hallarda bazarlar sözün maddi və iqtisadi mənasında ilkin olaraq istehlak əmtəələrinin bazarı və ya gündəlik tələbat malları bazarı kimi meydana çıxmışdır. Son minilliyə qədər onsuz da ən çox mübadilə olunan əmtəələr bilavasitə istehlaka xidmət edən əmtəələr olmuşlar desək yanılmırıq. Daha doğrusu bazarların ümumi tutumunda istehlak malları daim üstünlük təşkil etmişdir. İstehlak bazarı bilavasitə istehlak ehtiyacını ödəməyə xidmət edən əmtəələr üzrə satıcı və alıcıların birgə fəaliyyət mexanizmidir. Onlar istehlak bazarında əmtəə-pul münasibətlərinin reallaşdırıcısı rollunda çıxış edirlər, elə istehlak bazarı funksiyası da özünü məhz bu mübadilə sistemində təsbit etmiş, təzahür etdirmiş olur. Əmtəə tədavülünün Ə-P-Ə formulu da istehlak bazarının inkaredilməz ünsürü kimi çıxış edir və iqtisadi kateqoriya kimi alıcı (tələb) satıcı (təklif) əlaqələrinin kompleksini əmələ gətirir.

İstehlak bazarı bu sahənin araşdırmaçıları tərəfindən də müxtəlif cür xarakterizə edilir. İstehlak bazarı deyəndə bazarın ümumi təsərrüfat sisteminin son dərəcə zəruri halqalarından biri hesab olunan və o cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinin indikatoru prizmasında təlabatların səmərəli, optimalşəkildə ödənilməsinə istiqamətlənmiş mal və xidmət müraciətinin məkan, ərazi forması kimi başa düşəcəyik (Məmmədzadə E.E., 2016). Bu səbəbdən bazar münasibətlərinin yaranması və formalaşması baxımından istehlak bazarını daim diqqət mərkəzində saxlamaq lazımdır. İstehlak bazarı həmçinin elementləri bir-birləri ilə qarşılıqlı münasibətdə olan mürəkkəb və kompleks bir sistemdir. İstehlak bazarının birinci funksiyası istehlakçıların mənafeyini təmin edən əmtəələrin hərəkətinin təmin olunmasında təkanverinici rol oynamasıdır. Bu isə ticarət və kommersiyanın inkişafına səbəb olan bir əsasdır. İstehlak bazarı haqqında danışılarda qeyri – kommersiya təbiətli fərdi istehlak üçün mənimsənilən məhsullar, yaxud xidmətləri tədavül sferasında mövcud olan iqtisadi münasibətlər məcmusudur (Həziyev V.B., 1998). Lakin unutmamaq olmur ki, istənilən istehlak əmtəələri bilavasitə ticarətin predmeti ola bilər və ticarət yolu ilə çatdırılır, bu isə öz növbəsində kommersiyayı yaradır. Xüsusilə kütləvi istehlak malları bazarları tranzit daşınmalar və çatdırılmalar vasitəsilə təmin olunmaq məcburiyyətində olduqlarından kommersiyaya ehtiyac da təbii hala çevrilmişdir. Onu da nəzərə saxlamaq lazımdır ki, bazarda katastrofik halların meydana çıxması adətən istehlak bazarında baş verən tələb-təklif nisbətinin pozulması ilə və ya defitsitliklə əlaqədar yaranır. Mal-maliyyə mübadiləsinin zəruri və müəyyənəddici amil kimi çıxış edən istehlak bazarı sabitliyə ehtiyacıdır, bunun əks bir vəziyyətində isə bazarı tənəzzülə sürükləyir. Bazar iqtisadi sistemində, bazar növləri içərisində ən mərkəzi yeri tutan istehlak bazarı, ölkə iqtisadi sistemində baş verə biləcək olan hər xırda titrəyişdən doğan zərərli təsirlər birbaşa olaraq istehlak bazarına təsir edəcəkdir. Bu minval ilə universal keyfiyyətlərinə görə bu bazar növü, ictimai istehlakda fundamental hissəsini özündə cəmləşdirən faktorlara malikdir. Bununla bərabər, istehlak bazarının başlıca xüsusiyyəti də ümumi bazarlar sistemində ilkin və tamamlayıcı halqa rolunu oynamasıdır. İstehlak bazarının sosial vəziyyətə və bu sosial

vəziyyətin indikatoru olan əhalinin yaşayış səviyyəsinə təsiri bilavasitə onunla bağlıdır ki, bugünkü gündə bazar gündəlik və perspektiv inkişaf şərtlərinin təmin edicisi rolunda çıxış edir. Cəmiyyət isə ehtiyat tədbirlərinə o vaxt əl atır ki, məhz gündəlik və perspektiv inkişafı təmin edən əmtəə və xidmətləri əldə etməkdə çətinliklə üzləşir. Nəticə etibarilə fərdlər bazara çıxara biləcəkləri əmtəələri ailə ehtiyatında saxlamağa üstünlük verir, bu da öz növbəsində təklifi azaldır. Təbii ki bu minvalla bu da kütləvi hal alarsa. Bununla yanaşı milli səviyyədə istehsal azlığı bir faktor kimi aktiv olarsa proses ictimailəşir və bazarın bu seqmentindən başlayan çöküş bütün infrastruktura nüfuz edir, adətən isə infilyasiya və bahalaşma ilə müşayiət edilir. Bunu da xüsusi olaraq söyləmək tam yerinə düşərdi ki, bazarda dəyərləndirilə biləcək məxsusi həcmə sahib olan və əlavə kimi ölkənin milli mənafeyi baxımından isə olduqca mühüm kontekstdən yanaşılan istehlak bazarı bir çox bazar elementlərini öz daxilində formalaşdırır. (Əyyubov V.S., Tağıyev A.M., 2014). Təbii ki, buraya müxtəlif növ ərzaq malları, şəxsi istehlak malları, nəqliyyat xidmətləri, həmçinin təhsil və mədəniyyət və s. aiddir. Bundan əlavə, istehlak bazarının başqa bir formada cəmiyyətin, onun sosial inkişaf səviyyəsini müəyyən edən indikator rolunu da əlavə etmək düzgün olardı. Belə ki, istehlak bazarına istehlak əmtəələrinin mübadiləsi və ticarəti, bu mübadilənin baş tutması üçün pul tədavülü və bu tədavülün qanunauyğunluqlarının formalaşdığı insanlararası qarşılıqlı təsir mühiti və fəaliyyət münasibətləridir deyə bilərik. Məhz bu səbəbdən ötrü iqtisadi inkişafın əsas indikatoru ola bilər. Cəmiyyətin iqtisadi inkişafı mütləq əmək bölgüsünü yaradır ki, məntiqi nəticə olaraq istehlak bazarı da formalaşmalıdır. Bu, o gerçəkliyə əsaslanır ki, əmək bölgüsü və istehsalda diferensasiya fərdin tələbatlarını ödəyəcək bütün növ məhsulları təkbaşına istehsal etməyə imkan vermir. Burada gördüyümüz kimi, ərzaq malları və digər zəruri əmtəələrin təmin olunmasının vacibliyi vurğulanır. Çünki ərzaq bazarı öz-özlüyündə istehlak bazarının aparıcı elementidir. İstehlak bazarı əsas etibarilə müxtəlif sosial qrupların, hər bir ailə və şəxsi tələbatlarının ödənilməsini təmin edir və xalqın maddi vəziyyətinə birbaşa təsir göstərir. İstehlak bazarı iki hissəyə ayrılır: ərzaq bazarı və sənaye (qeyri-ərzaq) məhsulları bazarı. Bu onunla

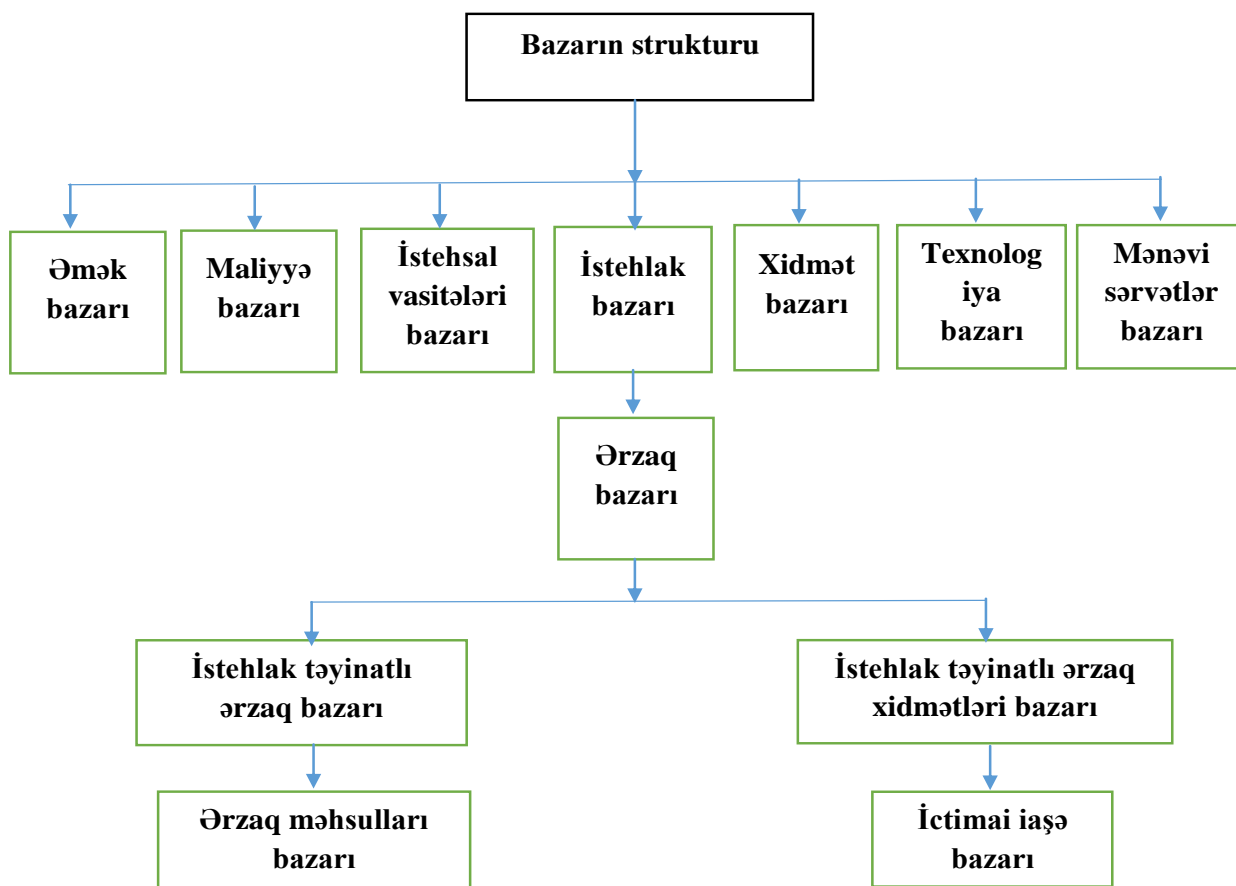
əlaqədardır ki, ərzaqla təminat istehlakçının birinci növ ehtiyacıdır, bu tələbat ödəndikdən sonra insan digər ehtiyacları ödəmək barədə düşünür. Təbii ki, bütün istehlak malları zəruri və vacibdir, lakin seçim anında kütləvi şüur və fərdi yaşamaq-mövcudluq zərurəti ərzaq mallarına üstünlük verir. Həmçinin qeyd edilməsi olduqca zəruridir ki, “istehlak bazarının özü tələb və təklif, inflyasiya və pul amilləri vasitəsilə qarşılıqlı fəaliyyət göstərir” (Rizayeva S.H., Ramazanov M.K., 2013: Səh. 64). Onun mühüm əhəmiyyət kəsb edən ərzaq bazarı bu münasibətlərin intensivliyi və təkrarlanma tezliyi baxımından, qeyri-ərzaq bazarından müsbət istiqamətə doğru fərqlənir. Alıcıların alıcılıq qabiliyyətinin ümumi səviyyəsindən asılı olmayaraq bu üstünlük özünü xüsusilə gündəlik qida ehtiyacını ödəməyə xidmət edən ərzaq məhsullarının mübadiləsi üzrə daim qoruyub saxlayır. Bildiyimiz kimi qeyri-ərzaq istehlak malları xüsusilə yaşayış üçün zəruri olanlar nisbətən və ya tamamilə uzun müddətə istehlak oluna bilirlər. Bu mənada istehlak bazarının əsas dövriyyə kütləsini ərzaq bazarı təşkil edir. Odur ki, ərzaq bazarını istehlak bazarı daxilində onun bir segmenti kimi tədqiq edəcəyik.

Əvvəlcə ərzaq bazarına giriş etmədən öncə bazar segmentləşməsinin nə olduğuna baxaq. Bazarın segmentləşdirilməsi dedikdə ilk əvvəl müxtəlif təbiətli (heterogen) bazarın eyni təbiətli (homogen) kiçik bazarlara bölünməsi kimi başa düşməliyik. Belə ki, bazarın bu tip segmentləşməsi nəticəsində bazarın fərqli hissələrində meydana gələ biləcək tələbatlarını daha yaxşı və ətraflı öyrənmək olur (Məmmədov A.T., 2014). Sxem 1.1 -ə nəzər yetirsək görmüş olarıq ki, ərzaq bazarı istehlak bazarının segmenti kimi onun daxilində yerləşmişdir. Ərzaq bazarı özü də müəyyən segmentlərə bölünmüş olduğunu müşahidə etmiş olarıq.

Ümumiyyətlə, ərzaq məhsullarının azad bazar münasibətləri çərçivəsində mübadiləsinin yaradılması və tənzimlənməsi bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatında, onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan, əhalini ərzaqla, sənayeni isə xammalla təmin edən kənd təsərrüfatında keyfiyyətcə yeni iqtisadi münasibətlərin formalaşmasını, istehlak bazarının mühüm segmenti kimi ərzaq bazarının tənzimlənməsini zərurətə çevirmişdir. Digər aspektdə ərzağın istehsalı, bölgüsü, mübadilə və istehlakı ümumdünya təsərrüfat sisteminin mövcudluğunun əsas tərkib hissəsini təşkil edir.

Məhz ərzaq istehsalı dünya təsərrüfatının yaranmasında əsas obyekt və subyekt olan insanların, işçi qüvvəsinin həyat fəaliyyəti ilə bağlıdır. İnsanların ərzaqla təmin edilməsi isə ümumiyyətlə kənd təsərrüfatının inkişafından daha çox asılıdır.

Sxem 1.1: Bazarın strukturu

Mənbə: Cabbarova K.S., 2012 məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Hələ iki min ildən artıq bundan əvvəl Yunan filosofu Ksenofot (b.e.ə. 430-354) kənd təsərrüfatını bütün digər sahələrin anası adlandırırdı. Beləliklə, kənd təsərrüfatının inkişafına diqqətin artırılmasına maraq yaratmağa çalışırdı. Belə ki, istehlak bazarının tərkibində ərzaq bazarının xüsusi yeri baxımından ümumi nəzəri yanaşmada aşağıdakı nüansları sadalamaq olar:

- ərzaq məhsulları bazarının müəyyən iqtisadi münasibətlərinin əksətdirmə sferasıdır. Burada yaranan münasibətlər daha çox istehlak olunan məhsullar və xidmətlər bölgüsü və ya yenidən bölgüsü, eləcə də bunun əhalinin pul gəlirlərində

özünü göstərir. Həmin münasibətlərin pul vasitəsilə reallaşması buna dəlalət edir ki düzgün və sağlam maliyyə-kredit siyasətinə ehtiyac vardır.

- ərzaq məhsulları bazarında həmçinin istehsalçı və istehlakçının, həmçinin məhsulun(xidmətin) dəyər göstəricisi və səmərəliliyi arasında baş qaldıran münasibətlərinin təzahürü formasıdır. Hər şeydən əvvəl burada söhbət bazar iştirakçılarının arasında yaranan ziddiyyətdən gedir. Belə bir ziddiyyət də alqı-satqı anında həll olur.

- ərzaq məhsulları bazarı həm istehsal ilə bölgüdə, digər tərəfdən isə əhali istehlakı arasındakı əlaqələndirici vasitə kimi özünü biruzə verir.

Bu söylənilənlərdən belə aydın olar ki, ərzaq bazarı ümumi bazarlar sistemində olduqca çox mühüm mövqeyə malikdir. Onun bu, mühüm mövqeyi yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, zəruri tələbat malları olan əsasən qidalanmanı təmin edən əmtələrin alqı-satqı sferası olmağındadır. Əlavə olaraq da söyləmək olar ki, müxtəlif növbazarlar ilə müqayisədə ərzaq bazarlarının bu mövcudluğu daha uzun müddətli tarixə malikdir. Ərzaq bazarlarının fundamental göstəriciləri standart pulun meydana gəlmədiyi dövərdə belə barter əsası ilə, müxtəlif növ məhsulların(əmtələrin) dəyişdirilməsi hesabına var olmuşdur. Belə ki, bütün dövrlər ərzində, həm sinifsiz cəmiyyət, istərsə də sinifli cəmiyyət insanların bu və ya digər məhsullara(əmtələrə) olan ehtiyaclarının ödənilməsi təbii hal kimi qəbul edildiyindən, bu və ya digər məhsulların və yaxud da bu forlaşan ümumi vəziyyətin dəyişdirilməsi artıq labüdlüyə çevrilmişdir. Tarixi inkişafın quldarlığa keçid dövründə müxtəlif sivilizasiyalarda həmin dövr üçün məqbul sayılan pulun və ya pulun vəzifəsini yerinə yetirən digər vasitələrin meydana çıxması ilə artıq Ə-P-Ə formulu meydana gəldi və böyük kütlələrin, xüsusilə də döyüşə gedən (və ya döyüşdən dönən) qoşunların irihəcmli ərzaq-qida ehtiyatı ilə təmin olunması yeni rəvnəq tapan dövlətlərin (sülalə rəhbərlərinin) ən ümdə missiyalarına çevrildi. Bu isə qənimət kimi ələ keçirilmiş qızılın və ya pulun funksiyasını yerinə yetirə bilən hər şeyin ərzaqla mübadiləsi və alqı-satqısının həyata keçirilməsi ilə mümkün olurdu. Bu baxımdan sırf söyləmək lazımdır ki, ərzaq bazarı əhəlinin bu və ya digər formada ərzaq və qida məhsullarına olan ehtiyaclarının ödənilməsinə səy

göstərməklə, tələb və təklif fonunda formalaşır. Yaranmış olan bütün bazar münasibətlərinin vacib və strateji əhəmiyyətli növ və tərkib müxtəlifliyinin olması baxımından tələb və təklif əsasında formalaşan və onu özündə birləşdirən ərzaq bazarı istehsalçı və istehlakçı arasında inkişaf edən iqtisadi münasibətlərin məcusunu özündə cəmləyir. Biz əlavədən söyləyə bilərik ki, bazarın element amilləri olan tələb, təklif və qiymət bütün bazarları var etdiyi kimi ərzaq bazarında da tarazlığı birbaşa olaraq tənzimləyirlər. Yəni, ərzaq bazarında istehsalın və malların istehlakı arasındakı nisbəti müəyyənləşdirirlər. Həmçinin, ərzaq bazarının fəaliyyəti mexanizmində aktual olan obyektiv amillərin - istehsal, bölgü, mübadilə və istehlakın qarşılıqlı təsirlərindən yaranan nisbəti əhali ehtiyaclarının nisbəti ilə müəyyən edilir.

Bundan başqa, bazarın növ müxtəliflikləri ilə yanaşı, ərzaq bazarının da özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Odur ki, iqtisadiyyatda ərzaq malları bazarının vacibliyini, aktuallığını izah edərkən birinci olaraq, onun sosial-iqtisadi mahiyyət dərinliyini, funksional təyinat və təsnifat əlamətlərini aydınlaşdırmağın kəsb etdiyi əhəmiyyət son dərəcə mühümdür. Belə ki,

- ərzaq mallarının iş qüvvəsinin fasiləsizliyi xüsusu ilə təkrar istehsalı və istehlakı baxımından fəaliyyətinin daimiliyi;
- bioloji xarakterindən dolayı qaynaqlanan istehsal və istehlakın mövsümlüüyü;
- digər bazar sistemlərini ərzağın istehlakının artırılması yolu ilə əvəz etmək qabiliyyəti (təbii ki, qeyri-qida mallarının, iş və xidmətlərin çatışmazlığı hallarında). Bu kimi xüsusiyyətləri nəzərə alaraq söyləyə bilərik ki, ölkədə ərzaq bazarının vacibliyini və aktuallığını daim qüvvədə saxlamaq ən prioritet tezis olmalıdır.

Ölkəmizdə ərzaq bazarının təşəkkülü və bu bazarın fəaliyyət yönləri aşağıdakı vəzifələri ilə müəyyənləşir:

- Ölkə əhalisinin tələbatını ödəmək üçün iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması;
- Ərzaq mallarının istehlakçılara çatdırılmasını şərtləndirən malların düzgün realizasiyası mühitini yaratmaq;

- Tələb və təklif arasındakı tarazlığı sabit saxlamaq və onun davamlılığını təmin etmək.

- Ölkə əhalisinin ərzaq mallarına olan təlabatını daimi və tam həcmdə təmin etmək və bu malların(əmtəələrin) istehlakı üçün münasib şəraitin olmasına zəmin yaratmaq;

Bundan başqa, ərzaq bazarının konseptual baxışını, onun elmi və nəzəri teoriyasını, əlavə olaraq ümumi cəmiyyətin ərzaq və yeyinti mallarına olan ehtiyacının qarşılınmasının cari vəziyyətini təhlil edərək ölkənin bu sahəyə təsir gücünü sadalayacağımız iqtisadi vasitələrini ortaya çıxarmış olar ki, bunlar da bazarı tənzimləmənin özül əsaslarını təşkil edir:

- ölkənin daxili bazarında kənd təsərrüfatı mallarına yaranan tələbə təsir edən qiymətlərin tənzimlənməsi;

- vergi sistemi və ya subsidiyaların köməyi ilə kənd təsərrüfatı aml-əmtəə istehsalçılarının məsrəflərinin həcminə təsir göstərmək;

- bazarda kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının(əmtəələrin) istehsalı üzrə müştərək müəssisələrin yaradılması mexanizminin inkişaf etdirilməsi və dəstəklənməsi;

- istehsalın səviyyə və həcmindən asılı olmayaraq dövlətin mal-əmtəə istehsalçılarına dəstəyi;

- istehsal olunan ərzaq mallarının son istehlakçı istiqamətli hərəkətində, bütün logistika proseslərində keyfiyyətə nəzarətin gücləndirilməsi;

- ölkə əhalisinin ehtiyaclarının tam və mükəmməl ödənilməsi məqsədi ilə alıcılıq qabiliyyətinin mütəmadi olaraq artırılması və s. (Rüstəmov A.N., 2010).

Ölkənin ərzaq bazarına nəzarətin kamil formada olması onun həm inkişafına təkan verəcəkdir, həm də ki, alqı-satqı prosesi baxımından rifaha nail olunacaqdır. Həmçinin, ərzaq bazarının dərinədən tədqiqi və ona nəzarət bu sahədə innovasiya yarada biləcək iqtisadi və texniki ideyaların müasir və yeni texnologiya ilə əvəzlənməsi daimi və kəsimsiz axınından və keyfiyyətə sağlam məhsul(əmtəə) alınması məqsədi ilə onlardan birbaşa olaraq istehsalatda tətbiq edilməsinə çatdırmaqdan ibarətdir.

Ərzaq istehlakı bazarında dövlət tərəfindən nizamlanma və nəzarət zərurəti aşağıdakı faktorlara dayanır:

- malların istehsalçıdan son istehlakçılara “bir mərkəz” qaydası ilə çatdırılması ləğv edilərkən qanuni bazar idarə mexanizminin olmaması;

- istehsal sferasında və tədavül sferasında bazardaxili qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənməsinin müxtəlif səviyyələri;

- ölkə əhalisi arasında hədsiz təbəqələşmə ilə əlaqədar istehlak bazarında yaranacaq olan mühüm fərqlənmələr;

- əmtəə - mal ehtiyatlarının iri həcmərlə xarici ticarət ölkələrindən idxalı vasitəsilə formalaşması və planlaşdırılması təminatı;

- bazarda yer tutan kommersiya strukturlarının bu bazardaxili tələbatın lazımı həcm, növ və çeşidlər üzrə təminində maraqlı olması. Bu kimi faktorlara söykənib gələcək planlaşma haqqında tənzimlənmə işlərinin aparılması daim bazarda baş verəcək olan hər hansı mənfi situasiyaların və ya ümumi bazar harmoniyasının tənzim olunması üçün müsbət atmosfer yaradacağı danılmazdır.

Son olaraq ölkəmizdə ərzaq bazarının geniş tədqiqatı bizə aşağıdakı fikirləri irəli sürməyə imkan vermişdir:

- ərzaq bazarı tələb, təklif və qiymət amillərini təsiri altında formalaşır və istehlaka birbaşa təsir edir;

- təkrar istehsal prosesinə bilavasitə təsir göstərən istehlak bazarında dağıtım – tədavül mexanizmi əsas rola malikdir;

- sağlam və rəqabətli ərzaq bazarının formalaşdırılması üçün bütövlükdə istehlak həcminə və quruluşuna təsiri olan iqtisadi, sosial, demoqrafik, siyasi və s. kimi amillər bir vəhdət təşkil edirlər.

Ərzaq bazarı və onun ticarətinin fəaliyyət nəticəsi kimi ev təsərrüfatlarının öhdəliyində olan adambaşına düşən orta aylıq pul gəlirləri alıcılıq qabiliyyəti və onların ərzaq məhsullarının istehlakı xərclərinin tərkibsimptonları kimi götürülə bilər. İlkin məlumatlara əsasən, öhdəlikdə olan hər adambaşına düşən orta aylıq pul gəlirlərinə alınması mümkün kimi götürülə bilən malların miqdarı MDB ölkələrində müxtəlif cür təcəssüm etdirilir. Ev təsərrüfatlarının bu pul gəlirləri

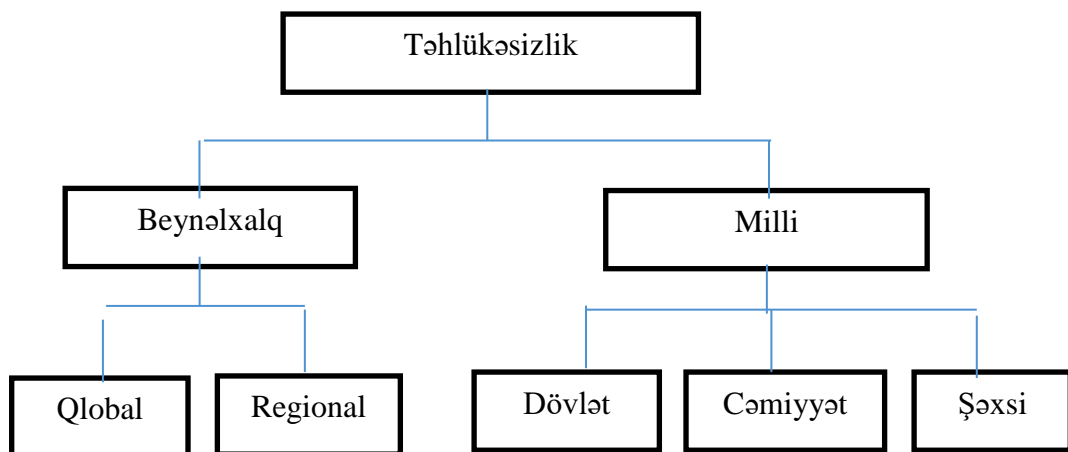
ərzaq bazarına və onun ticarətinin atributlarına çox kəskin dərəcədə təsir göstərir. Ərzaq bazarının digərgöstəricisinin, ev təsərrüfatlarının əsas qida məhsullarına olan istehlakı xərclərinin ümumitəhlili də MDB ölkələri üzrə kəskin fərqliliklər olduğunu sübut edir.

1.2. Ərzaq bazarının tənzimlənməsi Ərzaq Təhlükəsizliyinin təmin edilməsi şərti kimi.

Dünya dövlətləri öz müstəqillik və iqtisadi azadlıqlarını qorumaq və bu yöndə daha da inkişaf etdirmək üçün müxtəlif yollarla mübarizə aparırlar. Bu yolda ölkələrin təhlükəsizliyi məsələsinə bütün prizmalardan baxılır. Ümumi təhlükəsizlik anlayışına belə bir tərif verirlər: “Cəmiyyətin və onun strukturlarının yerli və xarici qorxulardan müdafiəsi meylinə və vəziyyətinə təhlükəsizlik deyilir” (Yusifzadə Ş.N., 2015: səh 16). Belə ki, təhlükəsizlik formulu aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir:

- “Beynəlxalq qlobal təhlükəsizlik;
- Beynəlxalq regional təhlükəsizlik;
- Milli təhlükəsizlik;
- Yerli təhlükəsizlik”. (Vəliyeva L.M., 2017,:səh163) Bunu sxem 1.2.-də daha aydın görə bilərik:

Sxem 1.2: Təhlükəsizlik sxemi.

Mənbə: Abbasov İ., 2011 məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Milli təhlükəsizlik ölkənin milli dəyərlərinin qorunub saxlanılmasının, daxili və xarici təsirlərin dəf edilməsinin, cəmiyyətin ümumi rifah halının daim yaxşılaşdırılmasının və digər dövlət əhəmiyyətli problemlərin həll edilməsinin ən vacib xüsusudur. Digər bir ifadə ilə, milli təhlükəsizlik ölkənin tam bir bütün halında var olmasını tənzimləyən və həmçinin müstəqilliyinin təminatçısı rolunu oynayan bir vasitədir. Belə ki, milli təhlükəsizliyin özünün də bir neçə forması vardır:

Dövlət təhlükəsizliyi;

Sosial-siyasi təhlükəsizlik;

İqtisadi təhlükəsizlik

Ekoloji təhlükəsizlik

Sərhəd təhlükəsizliyi

Texnoloji təhlükəsizlik

Digər təhlükəsizliklər (enerji,nəqliyyat,informasiya və s.)

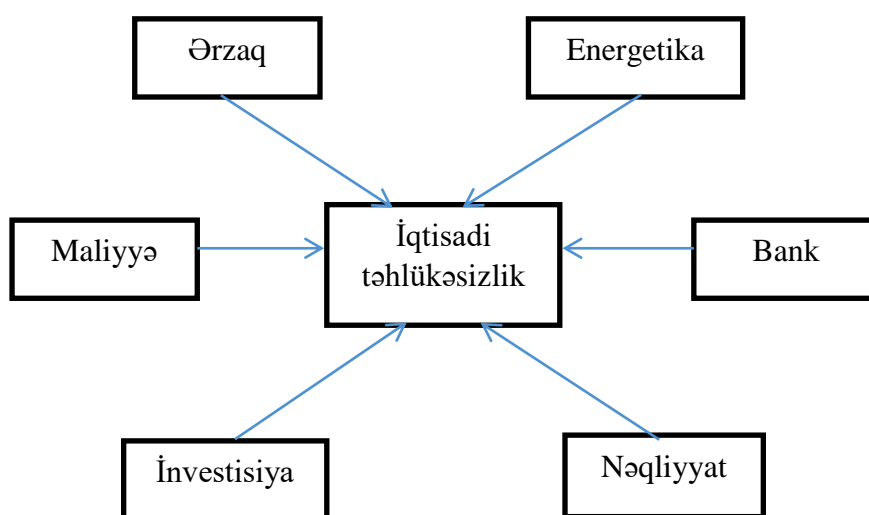
Əlavə olaraq, istənilən seçilmiş bir ölkədə milli təhlükəsizlik nöqtəyi nəzərdən bu ölkənin milli maraqlarının tam dayanıqlı şəkildə qorunması və insanların, ümumi cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədarsiyasi, iqtisadi, sosial, ekoloji, hərbi və s. strateji yol planının hazırlanması böyük əhəmiyyət kəsb edir. (İbrahimov İ.H., 2016). Bu təhlükəsizlik məsələsi ölkə iqtisadiyyatının inkişafı, sosial-iqtisadi sabitliyintəmin olunması və möhkəmləndirilməsinə imkan yaradır. Ancaq biz bunu da unutmamalıyıq ki, “milli təhlükəsizliyin maddi əsasını iqtisadi təhlükəsizlik təşkil edir” (Cabbarova K.S., 2012,səh.32). Belə ki, müasir dövrümüzdə ölkənin milli təhlükəsizliyi deyəndə ilk öncə iqtisadi və ekoloji təhlükəsizliyi daha çox qabardılar. Bu da ondan qaynaqlanır ki, iqtisadi təhlükəsizlik deyəndə ölkə iqtisadiyyatının məxsusi vəziyyəti, ölkənin milli maraqlarına və vacibiyyətlərinə, həmçinin ümumilikdə ölkənin inkişafına, onun təhlükəsizliyinə verilən təminatın imkanlılığını təşkil edən hökumət institutları nəzərdə tutulur (Vəliyeva L.M., 2017). O

“milli təhlükəsizliyin ağırlıq mərkəzini, cəmiyyətin və dövlətin inkişafı səviyyəsini və dövlətin iqtisadi müstəqilliyi...”nin əsas atributunu təşkil edir. (İbrahimov İ.H., 2016,səh 176).

Müasir dünyamızda ərzaq təhlükəsizliyinin təminat tədbirləri çox qlobal xarakter daşıyır. Ərzaq təhlükəsizliyi ölkənin iqtisad təhlükəsizliyinin ən ümdə tərkib hissəsi olub, dövlətin strateji maraqlarının qorunmasında kilid əhəmiyyəti kəsb edir. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ölkənin milli maraqlarının xarici rəqabətin qeyri-səmərəli təzahürlərindən qorunmasında aparıcı amil sayılmaqla ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təzahürü kimi şərtlənir (Bayramlı E., 2011). Daha aydın söyləsək, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi – ümumi iqtisadi münasibətlərin təhlükəsizliyinin, dövlətin iqtisadi durumunun ən məxsusi inkişafını təyin edən, cəmiyyətin bütün üzvlərinin həyat rifahının yüksəldilməsinin təşkil edilməsi, dövlətin danılmaz müdafiə gücünün formalaşması, onun mənfi, qaçılmaz təhlükələrdən qorunması halıdır (Vəliyeva L.M., 2017). Elə bu baxımdan iqtisadi təhlükəsizlik milli təhlükəsizliyin olduqca mühüm elementidir. Biz bunu sxem 1.2.-də aydın şəkildə izləyə bilərik:

Sxem 1.2: İqtisadi təhlükəsizliyin sxemi.

Mənbə: Abbasov İ. 2011 məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Ümumiyyətlə, biz söyləyə bilərik ki, ölkənin ən əsas məsələləri olan ərzaq energetika, maliyyə, bank, investisiya, nəqliyyat sahəsinin təhlükəsizliyi hər zaman

diqqət mərkəzindədir. Bütün bu sahələr hamısı ayrı-ayrılıqda ölkənin milli iqtisadi təhlükəsizliyinin əsas prioritetini təşkil edir. Belə ki, hər bir ölkənin iqtisadi təhlükəsizlik maraqları bir növ strateji milli maraqların müdafiəsində xidmət etməklə bir neçə müxtəlif istiqamətləri özündə təcəssüm etdirir:

- 1) iqtisadiyyatın davamlı və zəncirvari artımı;
- 2) daxili məhsul istehsalında rəqabət qabiliyyəti amilinin yüksəldilməsi;
- 3) ölkə əhalisinin ümumi həyat səviyyəsi göstəricilərinin yaxşılaşdırılması, gəlirlərin artırılması, məşğulluğun təmin edilməsi.

Əlavə olaraq, milli iqtisadi təhlükəsizliyin səviyyəsini bir neçə indikatorlara bölərək belə izah etmək olar:

- İstehsal həcmi göstəricilərinin geriləməsi və yerli bazarın itirilməsi;
- Elmi-texniki qabiliyyətində və milli iqtisadiyyatın elmi potensialında enmələr;
- Ərzaq müstəqilliyində asılılıq meyilləri;
- İşsizliyin azalması və motiviliyin zəifləməsi;
- Ətraf mühitin korlanması;

Biz bu söylənilənləri nəzərdə saxlayaraq qeyd edə bilərik ki, ərzaq təhlükəsizliyi milli iqtisadi təhlükəsizliyin çox mühüm aspektidir. Həmçinin “ərzaq təminatı global problem olduğu üçün ölkənin siyasi-iqtisadi strategiyasının inkaredilməz bölmələrindən sayılır”(Qurbanzadə A., 2017, səh 11). Bu münasibətlə, müasir dövrdə dünyada insanların sayının günü-gündən artması ərzaqa olan tələbatların həddindən artıq olması və bu tələbatın ölkə tərəfindən ödənilməsi şərtini milli ərzaq təhlükəsizliyi müəyyən edir.

Bir sıra iqtisadi alim və yazarlar ərzaq təhlükəsizliyini müxtəlif cür şərh etmişlər. Belə ki, müxtəlif yanaşmalara dayanaraq ərzaq təhlükəsizliyi deyəndə hər hansı bir ölkənin strateji maraqlarının bu istiqamətdə qorunması, idxaldan asılılıq meyillərinin aradan qaldırılması, ölkə daxilində zəruri həcmdə və keyfiyyətdə özünü təminatın yaxşılaşdırılması, ərzaq müstəqilliyinin təminatı, iqtisadi əminamanlığın və sosial dayaq güclərinin möhkəmləndirilməsi əsas şərtlərinin daşıyıcısıdır.

Başqa bir iqtisad elmlər namizədi, dosent Azər Qurbanzadənin sözlərinə görə ərzaq təhlükəsizliyi, alıcı üçün bu ərzağın varlığı, yəni, istehlak bazarında malların(əmtəənin) fiziki olaraq mövcudluğu və alıcının öz tələbatını qarşılamaı üçün həmin malları(əmtəələri) almaq, əldə etmək imkanındır. Daha bir başqa iqtisadçının yanaşmasına nəzərən belə deyə bilirik ki, ərzaq təhlükəsizliyi ərzaq müstəqilliyinin mövcud təzahür forması olmaqla əhalinin tələbatının fizioloji formada qida mormasına uyğun olaraq ölkədaxili mənbələr hesabına aktiv və optimal fonda şəkilləndirilməsini özündə əks edirir (Cabbarova K.S.,2012). Beləliklə, ərzaq təhlükəsizliyi həm ölkənin iqtisadi siyasəti olmaqla bahəm həm də insanların normal və sağlam qida ilə təminatının əsasını təşkil edir. Ərzaq təhlükəsizliyi insanların ərzaq malları(əmtəələr) ilə təminatına görə üç səviyyədə tənzimlənilir: Mikro, makro və qlobal aspektlər. Mikro səviyyəli aspektlər fərdi formada əks olunur. Yəni, hər bir fərdin ərzaq məhsullarına olan istehlak ehtiyacı, ümumi gəlirləri, məşğulluq və yaşam şərtləri ilə karakterizə olunur. Makro aspektlər dövlətin inkişafı ilə yəni, bilavasitə milli ərzaq bazarının inkişafı ilə səciyyələnilir. Qlobal isə artıq ümumdünya səviyyəsində və beynəlxalq formada xarakterizə olunur. Bundan başqa ərzaq təhlükəsizliyini başqa aspektlərlə də ümumiləşdirə bilərik:

- fiziki aspektləri – belə ki, bütün ölkə ərzasində ərzaq məhsulları ilə təminatın ən yüksək həddi və ya ən minimal zaman anında və ən minimal çeşid müxtəlifliyinin mövcudluğu;
- iqtisadi aspektləri – hər bir vətəndaşın məhsul istehlakına yetəcək maliyyə imkanlarına sahib olması;
- dayanıqlılıq imkanı – ölkənin mövcud siyasəti vətəndaşlara istədikləri malları(əmtəələri) əldə edə bilmələri üçün münasib şəraitin təmin etməlidir;
- qida təhlükəsizliyi - əhalinin sağlam və təbii ərzaq malları(əmtəələri) ilə təminatı.

Bundan başqa ərzaq təhlükəsizliyinin təminat məsələsində miqdar meyarı vardır ki, iki növ göstərici vasitəsilə müəyyən edilir: Bu göstəricilər aşağıdakılardır:

1) müxtəlif gəlirlərə sahib cəmiyyət üzvləri üçün differensasiya hesablamaları vasitəsilə əsas qida mallarının istifadə dinamikası və həcmi;

2) ölkədə ərzaqa əlyetərlik səviyyəsi, həmçinin, əsas qida malları baxımından”. (Məhərrəmov A.A., Rəhimovsəh,N.İ. 2012, səh. 22).

Beynəlxalq iqtisadiyyat milli iqtisadiyyatların məcmusu olduğu faktına dayanaraq biz qeyd edə bilərik ki, beynəlxalq ərzaq təhlükəsizliyi də milli ərzaq təhlükəsizliklərinin məcmusudur. Bu da əhalinin normal ərzaq və qidaya olan tələbatının ödənilməsinə və ya fizioloji norma daxilində əhaliyə yetəcək ərzaq və qida ilə təminatla əsaslanır. Ərzaq təhlükəsizliyinin ilk və əsas şərti milli ərzaq müstəqilliyidir. Belə ki, istənilən bir ölkənin milli(daxili) ərzaq müstəqilliyini şəkilləndirən amillərinə aşağıdakılar aid oluna bilər:

- ✓ ölkədə ərzaq və qida mallarının səviyyəsi;
- ✓ qida malları istehsalının iqtisadi baxımdan səmərəliliyi;
- ✓ qida malları qiymətlərinin ümumi səviyyəsi;
- ✓ ölkədə əhalinin alıcılıq(istehlak)potensialı;
- ✓ əhalinin gəlirlər və əmək haqqlarının orta aylıq səviyyə göstəricisi;
- ✓ dövlət tərəfindən edilən yardımlar (əztəminatlı əhali təbəqələri üçün təşkil olunan güzəştlər və müavinətlər);
- ✓ dövlət ərzaq resursları.

Ümumiyyətlə, istənilən bir ölkə öz ərzağa olan təminatını hansı səviyyədə saxlaması haqqında bir çox adekvat qərarlar verməlidir. Burada daxili istehsal hesabına ölkənin ərzaqla tam təminatından söz gedir. Belə ki, bu haqqda bir sıra alimlərin öz rəyləri vardır. İsmət Abasovun sözlərinə görə “istənilən bir ölkənin siyasi azadlığı olması hələ onun ərzaq surverənliyinə nail olması anlamına gəlmir.” (Abbasov İ., 2011, səh 13) Ümumiyyətlə ölkənin milli ərzaq suverənliyi o mənada birləşir ki, baş verə biləcək hər hansı qaçınmaz fəvqəlaqda vəziyyətlər zamanı ölkə öz əhalisini ərzaq və qida malları ilə təmin etmək məqsədilə xarici ölkəyə üz tutmasın. Belə bir şəraitdə yaranmış ola biləcək hər hansı daxili tələbatı öncədən müəyyən edilmiş mənbələr hesabına qarşılamaq iqtidarında olur. Ölkədə isə ərzaq böhranı kimi mənfi halların yaranmasına imkan vermir. Əlavə olaraq Azər

Qurbanzadənin sözlərinə görə də “milli səviyyədə ərzaq təhlükəsizliyinin konsepsiyası ərzaq malları ilə özü-özünü təmin etmək deyildir” (Qurbanzadə A., 2017, səh. 94) Belə ki, ölkə hər zaman öz tələbatı və ehtiyatları üçün kifayət qədər maksimum məhsul(mal) istehsal etməlidir.

Beləliklə, biz buradan belə nəticə çıxara bilərik ki, ərzaq təhlükəsizliyi konsepsiyası hər bir ölkə üçün ilk növbədə daxili istehsal hesabına ölkədə tam ərzaq təminatının yaradılması olmalıdır. Demək ki, təhlükəsizliyin tam təminatı üçün istənilən şəraitdə ərzaqla istehlakçı tələbinə tam cavab verə bilinməsi çox vacib şərtidir. Buna biz ərzaq məhsulları(malları) ilə özünü təminat etmə deyəcəyik. Başqa bir nüansı da burada xatırlatmaq yerinə düşərdi ki, dünya üzərində elə bir ölkə yoxdur ki, özünü – daxili ərzaq bazarını 100%-lik ərzaqla təmin edə bilsin. Çünki, söhbət ərzaq məsələsindən gedəndə buraya iqlim şəraitini, ölkənin bilavasitə yarana biləcək olan iqtisadi krizislərini və s. bu kimi mənfi halları göz önünə gətirmək düzgün olardı. Burada əsas olan ölkənin daxili ərzaqla təmin etməni 75-85%-ə çatdırması və qalan az bir hissəni də ölkəyə idxalat hesabına qapatmasıdır.

Bu zaman biz əsas iki təsir amili - daxili və xarici amillərin təsirlərini diqqət mərkəzində cəmləməliyik. Bu amillər ərzaq məhsulları ilə özünü təminat etməyə birbaşa olaraq təsir göstərir və onun indiki potensialını və gələcək imkanlarını müəyyən edir. Daxili amillərə aid olar:

- 1) kənd təsərrüfatı torpaqlarında ümumi cari vəziyyət və onlardayarına biləcək eroziyaya problemləri;
- 2) daxili irriqasiya ehtiyatlarının, xüsusən də suvarma və meliorasiya sistemlərinin ümumi vəziyyətindəki problemlər;
- 3) əkin sahələrinin struktur göstəriciləri və onların təkmilləşdirilməsinin bazar standartlarına cavab verməməsi;
- 4) ərzaq malları(əmtələri) istehsalı üçün zəruri texniki bazanın formalaşdırılması;
- 5) heyvandarlığın inkişaf tempi və onların yemlə təminatı səviyyəsi;
- 6) istehsal və emal zamanı yeni texnologiyalar ilə təminat məsələsi;

- 7) aqrar sahədə mövcud qabaritdən (torpağın məhsuldarlığı, su və meliorasiya təsərrüfatından səmərəli istifadə, heyvanların məhsuldarlığında, toxumçuluq və damazlığın təşkilindən və s.) istifadə səviyyəsi məsələləri;
- 8) ərzaq malları istehsalında xidmət infrastrukturundakı ümumi vəziyyət;
- 9) emal və yeyinti sənayesinin inkişafında investisiya dəstəyi məsələsi;
- 10) ərzaq malları istehsalından sonra malların daşınması, saxlanması və emalı vaxtı yarana biləcək itkilərin minimuma endirilməsi;
- 11) aqrar sahədə güzəştli kreditləşmənin tam həcmi və tətbiqatın genişləndirilməsi;
- 12) aqrar sahənin ərzaq bazarın qorunması və tələblə təklif arasındakı nisbətə tənzimlənməsi məsələsi;
- 13) aqrar sahənin idarə edilməsində iqtisadi infrastruktur vahidlərin təkmilləşdirilməsi;
- 14) əhalinin gəlir səviyyəsinin (əsasən kənd əhalisinin) aşağı olması məsələsi;
- 15) bitki və heyvanların profilaktiki tədbirlərinin görülməsi (baytarlıq və fitosanitar), məhsulun saxlanması, emalı və s. ilə əlaqədar mühafizə vasitələrindən düzgün və dəqiq istifadə olunması;
- 16) ərzaq malları istehsalında regional siyasətin formalaşdırılması tədbirləri.

Xarici amillərə isə aiddir:

- ölkə öz daxili təbii ehtiyatlarından optimal istifadə etmədiyindən ərzaq idxalına görə xarici ölkə istehsalçılarından asılı qalması halı;
- ərzaq istehsalında su ehtiyatlarının mühüm rol oynaması faktı ölkələrin su ehtiyatlarının qonşu ölkələrdən daxil olan vəziyyətində təbii su ehtiyatlarına görə qonşu ölkədən asılı hala düşə bilməsi məsələsi;
- ölkənin idxal etdiyi ərzaq mallarının qiyməti dünya qiymətlərinə uyğun olması halında idxalçı ölkə bu ölkənin qiymət siyasətindən asılı vəziyyətdə qalması;
- ərzaq malları istehsalçısı olan obyektlərin xaricdən gələn investorların mülkiyyətində olmaqla bir çox şərtləri onların diktə etməsi məsələsi;

- ərzaq mallarının ixracatçısı olan nəhəng dövlətlərin şirkətləri müxtəlif məhsulları(malları) öz nəzarətləri altında saxlamaqla, təsərrüfatların təyinatının tənzimlənməsinə, yeni texnologiyaların tətbiqinin genişləndirilməsinə çalışırlar;

Bu təsir amillərinə nəzər yetirdikdə ərzaq məhsulları ilə özünütəminatməninin əsas istinad elementlərini qeyd edə bilərik. Bu zaman isə qida məhsulları(malları) istehsalı və bazar infrastrukturuna diqqət yetirməliyik. Daha aydın desək, qida məhsullarının istehsalı üçün kənd təsərrüfatı və yeyinti və emal sənayəsinin dayanıqlılığı əsas şərtidir. Bazar infrastrukturuna gəldikdə isə informasiya təminatı, maliyyə və vergi sisteminin dayanıqlılığı vacib şərtidir. Beləliklə, ümumiləşdirsək belə deyə bilərik ki, ərzaq məhsulları ilə özünütəminatməninin ölkədə tam təmin olunması üçün bu strukturların dayanıqlılığı və daimi inkişafı əsas prioritet məsələdir. Çünki, bu strukturlardan birinin olmaması və ya zəif inkişafı tam təminatmənini qoruyub saxlamağa imkan verməyəcəkdir. Və bu zaman sadaladığımız xarici amillərin təsiri olduqca güclənəcəkdir. Belə ki, sırf bu yöndə ölkəmizdə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması və ərzaq məhsulları ilə özünütəminatmənini tam və dolğun səviyyədə ödəmək üçün çoxlu işlər görülür. Bunlara misal kimi Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivləri üzrə Strateji Yol Xəritəsi və həm ümumi ölkə üçün həm də regionlar üzrə dövlət inkişafı proqramları ola bilər. 2016-cı il 6 dekabr tarixində ölkə prezidentinin imzaladığı fərmanı ilə təsdiqlənmiş Strateji Yol Xəritəsində ərzaq təhlükəsizliyi ilə bağlı bir çox nüanslar təsvir edilmişdir. Belə ki, ölkəmizin geosiyasi qetri-sabitlik mövqeyi baxımdan yanaşmalarda bildirilmişdir ki, Siyasi qeyri-sabitlik prizmasında təhlükəsizlik problemlərinin olduğu və ya sanksiyaların tətbiq olunduğu ərazilərdə ticarət həcmələri kəskin sürətdə azaldığı durumda, böhranlı vəziyyətlərin öhdəsindən gəlinədiyi, iqtisadiyyatın azad və ya sanksiyaların aradan qaldırıldığı yerlərdə bərabər səviyyəli artım müşahidə olunmuşdur.(Strateji Yol Xəritəsi, 2016) Belə ki, geosiyasi baxımdan daim inkişaf edən dünyada Azərbaycanda yarana biləcək olan kəskin riskləri və çağırışları düzgün qiymətləndirmək sabit inkişafı təmin edəcəkdir. Xüsusilə də iqtisadi təhlükəsizlikdə əsas atributlardan olan – ərzaq, enerji, maliyyə və nəqliyyat

təhlükəsizliyinin kəsintisiz olması ölkəmizin geosiyasi kataklizmlərə qarşı reaksiya cavabı daha da məqbul olacaqdır. Əlavə olaraq 2025-ci il və növbəti dövr üçün hədəf baxışında da qeyd edilmişdir ki, 2025-ci ildən sonrakı dövr üçün hədəf baxışının fundamental özülünü təşkil edəcək olan xüsuslara rəqabət üstünlüyü olan sahələrdə dərin ixtisaslaşmanın, güclü orta təbəqənin yaradılması, ölkənin milli iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, dünya iqtisadiyyatı ilə effektiv inteqrasiya aiddir (Strateji Yol Xəritəsi, 2016).

Əlavə olaraq Strateji Yol xəritəsində ölkədə ərzaq təhlükəsizliyinə dair 2025-ci ildən sonrakı dövr üçün iqtisadi, demografik, sosial və texnoloji sferalarda baş verə biləcək olan əsas dəyişmələr və problemlərin nəzərə alınması məsələləri qabardılmışdır. Bu zaman əsas diqqət ərzaq təminatına yönələrək adekvat ərzaq təhlükəsizliyi sistemində yenilənmələr etmək üçün yeni nəsil mükəmməl qida zənciri yaratmaq üçün müasir texnologiyaların tətbiqi səviyyəsinin artırılması və yeni aqrøərzaq zənciri korporasiyalarının formalaşdırılması nəzərdə tutulur. Buraya əsas aid olması planlaşdırılan biotexnologiya və nanotexnologiyalardan istifadənin genişləndirilməsi, qidanın medikallaşdırılması və yeni qida növlərinin yaradılması, orqanik tip məhsul(mal) istehsalın səviyyəsinin artırılması, regional, lokal və alternativ qida zəncirləri formalarının təşəkkülü, qida zənciri daxilində itki və tullantıların azaldılması və yenidən emal və istifadə imkanlarının genişləndirilməsidir. Hazırda isə Qlobal Ərzaq Təhlükəsizliyi İndeksində Azərbaycan qida təminatına görə 58-ci yer, qida məhsulları keyfiyyətinə görə isə 86-cı yerdə qərarlaşmışdır. Daha mükəmməl kənd təsərrüfatı sisteminin olması Azərbaycanı hər iki göstərici üzrə mövqeyini təxminən 40-cı və daha irəli pillələrə yüksəlməsinə şərait yaradacaqdır.

Aparılmış tədqiqatlar və Strateji Yol xəritəsinin gələcəyə baxış konsepsiyasına dayanaraq deyə bilərik ki, 2025-ci ilə qədər ölkə əhalisinin daxili ərzaqla təmin etməsini, onların ərzaqa olan ehtiyacını öz daxili istehsalımız hesabına tam qarşılaya bilməyəcəyimiz ehtimal kimi dəyərləndirilməlidir. Düzdür, çox zaman obyektiv təsirlərin və ya səbəblərin varlığından bir çox problemlər yaşanır. Amma bu səbəbləri bizim əsaslı səbəb kimi təqdim etməyimiz düzgün

olmazdı. Çünki bunlar subyektiv səbəblərdir. Belə ki, hamının da bildiyi kimi iqtisadiyyatın bütün sahələrində, o cümlədən kənd təsərrüfatının ümumi inkişafında və həmçinin onun kamil formada idarə edilməsində iqtisadi qanunlar əsas rol oynayır. Bəzi hallarda bu qanunlar işləmədən inkişafda geriləmə müşahidə olunması danılmaz olacaqdır.

Söylənilənlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycan qədim ölkədir və onun qədimdən gələn əkinçilik və heyvandarlıq mədəniyyəti vardır. Bu mədəniyyətin yaşadılması və daha da inkişaf edilməsi yönündə çox işlər görülsə də hələ ki yetərsiz olaraq qalır. Bu da hələ növbəti illərdə də inkişaf yönündə yeniliklərin olmasını tələb edir. Əsas hədəf yenə də daxili istehsalın inkişaf etdirilməsi, əhalinin bu daxili istehsal hesabına ərzaqla tam təmin edilməsi və idxaldan asılılığın minimuma endirilməsi olacaqdır. Əlavə olaraq da, istər daxili istehsal istərsə də idxal məhsullarında ərzaq məhsullarının tərkibinin sağlam və monogen tərkibli olması faktı daim göz önündə saxlanılmalıdır.

II FƏSİL. AZƏRBAYCANDA ƏRZAQ MALLARI BAZARININ MÖVCUD VƏZİYYƏTİ

2.1. Ərzaq məhsulları bazarının konyunkturunun təhlili

Bildiyimiz kimi, ərzaq bazarı istehlak bazarının ən mühüm tərkib hissəsidir. Eyni zamanda söyləmək olar ki, istehlak bazarı tələb, təklif, inflyasiya əmtəə və pul tədavülü amilləri ilə birlikdə fəaliyyət göstərir. Bu halda biz ərzaq bazarının konyukturu dedikdə təklif, tələb, tələbat, inflyasiya əmtəə və pul tədavülü amillərini geniş izah etməyə çalışacağıq. Ümumiyyətlə “bazar konyukturu dedikdə biz nə başa düşürük?” sualını əhatəli cavablandırmaq burada vacib rol oynadığından, ondan başlamaq doğru olardı.

Fillip Kotler “marketinqin əsasları” kitabında tələb və tələbat anlayışlarını izah edərkən yazır ki, tələbat, tələbin pulla möhkəmləndirilmiş – arxasında real alıcılıq qabiliyyəti olan hissəsidir. Əgər bu nəzəri metodologiyayı ərzaq bazarı konyunkturuna müncər etsək, onda deyə bilərik ki, topdansatışçıların yenidən satış üçün alıb topladıqları ərzaq məhsullarının məcmusu bu bazarın ümumi tələbidir, onun pərakəndə satışçıları vasitəsilə istehlakçılara satılan hissəsi isə tələbatdır. Deməli istehsal ilə tələbat arasındakı fərq tələbin qalığını, başqa sözlə tələbatdan artıq ərzaq məhsulları məcmusunu əmələ gətirir. Məntiq etibarilə ərzaq bazarının konyunkturunda bu kütlə əmtəə və pul mübadiləsində 1-ci bölgədə normal qaydada aktiv iştirak edir, lakin istehlak məhsuluna çevrilmədiyinə görə ikinci addımda passiv iştirak edərək öz alış qiymətinə və ya ondan aşağı qiymətə satılmaq məcburiyyətinə görə passiv iştirak etmiş olur və avtomatik olaraq müəssisə və şirkətlərin mühasibatında ya zərərlərə silinir, ya da yenidən emala göndərilmiş kimi göstərilir. Lakin yenə də birbaşa və birinci təyinatına uyğun olmasa da ərzaq bazarında bu və ya digər formada iştirak etmiş olur. (məsələn, satış üçün alınmış 110 ton yaşıl almadan 100 tonu satıbsa, növbəti mövsümə qalmış 10 ton şirə zavoduna verilsə, artıq həmin məhsul ərzaq bazarında dolyısı yolla passiv iştirak etmiş olur).

Bazar konyukturu dedikdə müəyyən dövr ərzində ərzaq bazarının hal-hazırkı vəziyyəti və eyni zamanda burada qarşılıqlı əlaqədə olan amillərin məcmusu başa düşülür. Belə bir halda bazarda olan müəssisələr, təşkilatlar və müxtəlif növ istehlakçılar, həmin bazarın əsas iştirakçılarıdır. Belə ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində ərzaq bazarının təşəkkülü aqrar-ərzaq kompleksi dairəsi daxilində mövcud olan müəssisə və təşkilatlar, eləcə də istehlakçılar arasında tənzimlənən iqtisadi münasibətlərin ənmühüm bir elementi kimi çıxış edir. Ərzaq bazarı hər zaman bütün dövrlər ərzində iqtisadi sistemin ən vacib və imtinaedilməz bir tərkib hissəsi kimi çıxış edib. Bildiyimiz kimi bazarda olan istehsalçılar və istehlakçılar arasında müəyyən münasibətlər vardır ki, bu zaman tələb və təklif formasında əsas ünsürlər meydana çıxır. Əlavə olaraq da burada tələb və təklifə birbaşa təsir göstərən və bəzən də onların qarşılıqlı münasibətindən formalaşan qiymət amilinə də diqqət etməliyik. Ümumiyyətlə bu sadaladığımız bu üç bazar ünsürü və bu üç ünsürün təsirindən yaranan bir çox amillər vardır ki, bunlar bazarın konyukturasını təyin edir. Bizim hal-hazırda dərinlən araşdırdığımız ərzaq bazarının konyukturunda da bu üç ünsürün tam qarşılıqlı münasibətlərindən müəyyən makro və mikro amillər meydana çıxır. Biz bu zaman əsasən makro amilləri araşdırmağa cəhd edəcəyik. Belə ki, makroamillərə:

- Tələb ilə təklif nisbət amili
- Bazar həcmi;
- Qiymətin ümumi səviyyəsi;
- Bazarın təşəkkül tapmasında mövcud və yeni yaradılan meyillərin olması;
- İnflyasiya dinamikası
- Rəqabətin dərinliyi;
- Dövlətin maliyyə, gömrük və vergi siyasəti;
- Ölkə ərazisi daxilində demoqrafik vəziyyət;
- ərzaq malları(əmtələri) yeyinti sənayesinin tərkibində olduğundan kənd təsərrüfatı və aqro problemlər və s.əsas ola bilər.

Bu makro amilləri müxtəlif hissələrə ayırmağımızla bəhəm həm də onlar özləri də eyni bir rüstəvidə öz aralarında qarşılıqlı asılılıqdadırlar. Daha dəqiq

desək bu amillərin məcmusu ümumi bazarı təşkil edir. Bu amilləri nəzərə alaraq ərzaq malları bazarının konyukturunu öyrənməyimiz üçün malların istehsalına, pərakəndə satış ticarətinin həcminə və struktura, pərakəndə satış və topdansatış ticarət anbarlarında yığılan mal ehtiyatları kimi göstəricilərə diqqət etmək lazımdır. Əlavə olaraq bazarın əsas konyuktur göstəriciləri olan qiymət, əhalinin pul gəlirləri, ərzaq malları istehlakına və istehsalına çəkilən xərclərin miqdarı və s. kimi göstəricilərin təsiri altında formalaşır. Bunu əsas götürərək tədqiq olunan dövr üçün bu amillərin hərtərəfli təhlilini verməyə ehtiyac vardır. Bu zaman, bizim əsas hədəfimiz bu amillərin geniş təhlilini verməklə onların, bizim tədqiq etdiyimiz dövr üçün bazarın konyuktur göstəricilərinin yuxarıda sadaladığımız amillərlə qarşılıqlı təsirindən alınan nəticələri ölkə bazarına tətbiq etməklə bazarda baş verən mənfə halların qarşısını almaq və müsbət halları daha da genişləndirməkdir.

Demək ilk növbədə tələbat dedikdə biz bazarda hal-hazırkı və ya potensial müştərilərin davranışlarını xarakterizə edən bir termin kimi qəbul edəcəyik. Həm də daha geniş mənada tələb dedikdə ölkədə ərzaq mallarının pərakəndə satışı və buna uyğun olaraq da əhalinin istehlakı başa düşülməlidir. Belə ki, pərakəndə satışı təmin edən istehsal və idxal bazarın əsas məhsul təminatçılarıdır. Ölkəmizdə ərzaq bazarını təmin edən istehsalımız və buna müvafiq olaraq yerli bazarın qorunması şərti ilə məhsul idxalı müxtəlif dövrlərdə müxtəlif səviyyələrdə olmuşdur. Buna təbii ki, dünyada və ölkəmizdə baş verən müəyyən iqtisadi və siyasi durumlar öz təsirini göstərmişdir.

Belə ki, əgər biz Cədvəl 2.1-ə diqqət etsək görərik ki, göstərilən dövr ərzində ərzaq istehsalında müəyyən enmə və qalxmalar olmuşdur. 2008 və 2009-cu illərdə dünyada baş verən böhran az da olsa bizim ölkəyə də təsirsiz ötürməmişdir. Belə ki, statistik məlumatlara görə müəyyən məhsullar üzrə ərzaq istehsalı həcmi bu illər üzrə nisbətən aşağı düşmüşdür. Un və un məhsulları üzrə cuzi azalma müşahidə olunmuşdur. Bu ondan asılıdır ki biz buğda ehtiyatımızın bir hissəsəni xaricdən idxal edirik və dünyada baş verən böhran bizim buğda idxalımızı azaltmışdır. Statistik məlumatlara əsasən 2007 ci ildə 1,411.6 min ton buğda idxal olmuşdusa, 2009 cu ildə isə bu rəqəm 931.3 min ton olmuşdu.

Cədvəl 2.1: Sənaye məhsullarının ən mühüm növlərinin natura ifadəsində istehsalı, min ton

Məhsulun adı	2007	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2007-ci ilə nisbətən 2017-ci ildə %-lə
Ət və ət məhsulları	146	248.7	255.8	276.8	279.8	284.7	290.0	302.1	316.1	2.1 dəfə
Un və un məhsulları	3331	3212	3226	3284	3361	3408	3460	3554	3597	110%
Süd və süd məhsulları	536	859.7	861.6	868.6	881.1	892.5	907.6	937.6	973.7	1.8 dəfə
Yağlar	82.7	101.7	101.2	121.6	123.2	130.5	131.7	107.3	106.7	130%
Tərəvəz və meyvələr	40.8	187.1	210.1	205.6	214.0	206.6	200.0	204.9	205.6	5 dəfə
Qənnadı məmulatları	45.7	43.5	45.7	46.9	47.7	50.1	55.9	59.5	81.1	1.8 dəfə
Duz	18.6	24.6	42.9	48.4	63.8	72.4	81.6	129.2	137.6	7.4 dəfə
Təbii çay	7.9	10.9	11.0	10.7	7.5	8.0	6.2	9.4	10.8	137%

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin 2019-cu il məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Cədvələ diqqətlə nəzər etdikdə görə bilərik ki, bu illərdə istehsalda geriləmə yalnız xammal cəhətdən idxaldan nisbətən asılı olan ərzaq məhsullarında geriləmə yaşanmışdır. Belə ki, ət və ət məhsulları, süd və süd məhsulları, tərəvəz və meyvələr, təbii çay ərzaq məhsulları üzrə daxili istehsalda xammalla özümüzü təmin edə bildiyimiz üçün böhran ərəfəsində geriləmə müşahidə olunmamışdır. 2010 cu ildən etibarən bütün məhsullar üzrə daxili istehsalda daim artım tempi müşahidə olunmağa başlandı. Əlavə olaraq 2015 və 2016 cı illərdə yaşanan devalvasiya istehsalda az da olsa təsir etmiş olsa belə məhsullar üzrə geriləmə yalnız bitki yağları ərzaq məhsulu üzrə müşahidə olundu. Ümumi olaraq 2007 ci ilə nisbətdə 2017 ci ildə bütün ərzaq məhsulları üzrə olduqca mühüm artım müşahidə olunur. 2007 ci ilə nəzərən istehsal həcmi ət və tə məhsulları 2.1 dəfə, un və un

məhsulları 110%, süd və süd məhsulları 1.8 dəfə, bitki yağları 130%, tərəvəz və meyvələr 5 dəfə, qənnadı məmulatları 1.8 dəfə, duz 7.4 dəfə, təbii çay 137% artmışdır. Keçən ilə nisbətdə də məhsullar üzrə istehsal həcmində artım müşahidə olunur.

Mütləqdir ki, bütün ərzaq məhsulları üzrə belə bir artım göstəricisi düzgün seçilən iqtisadi yol xəritələri, dövlət proqramları və aparılan təhlillərin nəticəsində mümkün olmuşdur.

Demək biz dedik ki, pərakəndə satışı təmin edən vasitələrdən biri istehsaldırsa digəri də idxaldır. İdxal hər bir ölkənin makro siyasətini təşkil edən amillərdəndir. Ölkəmizdə ərzaq bazarında idxal məhsulların həcmi müəyyən səviyyədə hələ də daxili bazarda öz mövqeyini saxlamaqdadır.

Cədvəl 2.2: Əsas növ ərzaq məhsulları ilə təminatda idxaldan asılılıq səviyyəsi, faiz

Məhsulun adı	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Təmizlənmiş düyü	86.5	88.3	86.5	87.0	86.8	87.3	85.5	91.7	90.5	90.0	76.2
Un və un məhsulları	33.7	38.1	43.2	39.4	46.5	40.9	42.6	41.9	35.5	30.8	27
Yağlar	58.2	54.6	66.2	70.5	65.2	68.3	67.5	64.5	52.3	46.7	47.4
Meyvə və tərəvəz şirələri	152.5	316.2	120.9	48.8	35.4	30.2	19.7	19.8	22.8	20.3	17.0
Meyvə və tərəvəz konservləri	64.8	13.5	13.4	14.5	21.7	14.2	15.9	12.4	14.4	11.0	10.9
Süd və süd məhsulları	16.3	6.9	7.5	8.4	10.4	7.5	8.0	7.7	6.5	5.5	4.9
Şəkər və şəkər məmulatları	66.8	69.5	70.4	75.3	73.6	74.9	75.3	73.7	75.6	62.7	73.4
Çay	86.4	84.6	72.5	83.9	80.6	77.6	100.7	83.6	87.6	60.6	60.0
Duz	84.9	86.7	88.3	80.5	52.7	50.2	38.8	37.8	28.8	23.3	18.3

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin 2019-cu il məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Cədvəl 2.2 də əsas növ ərzaq məhsulları ilə özünütəminatmədə idxaldan asılılıq səviyyəsi göstərilmişdir. Cədvələ nəzər yetirsək görərik ki, un və un məmulatları təminatında idxaldan asılılıq 2007 ci ilə nəzərən 6.7%, keçən ilə nisbətdə isə 3.8% azalmışdır. Süd və süd məhsulları ilə təminat göstərilən dövr ərzində olduqca inkişaf etmiş və idxaldan asılılıq səviyyəsi təxminən 4 dəfə aşağı endirilmiş və ümumi olaraq 4.9% -lik bir idxal ehtiyacı yaranmışdır. Bundan başqa meyvə və tərəvəz şirələri və duzun təminatı baxımından göstərilən 10 il ərzində tam bir innovasiya yaşanmışdır. Belə ki, bu məhsullar üzrə təminatda idxaldan asılılıq ən minimuma endirilərək 17% və 18%-lə kifayətlənmişdir. Bundan başqa, 2015 – 2016 cı illərdə manatın devalvasiyası idxal bazarına olan təsiri qənaətbəxş olmuşdur. Cədvəl 2.1 - ə yenidən qayıtsaq və idxal faizləri ilə müqayisə etsək görərik ki, həmin illərdə idxal olunan bütün növ əsas ərzaq məhsullarının həcmi istehsal tempinin artması ilə bərabər azalmışdır. Daha dəqiq desək, aparılmış düzgün təhlillər və qəbul olunmuş dövlət inkişaf proqramları manatın devalvasiyasından asılı olmadan nə istehsalı azalmağa nə də ki, idxal həcmnin artmasına imkan vermədi.

Ümumiyyətlə bazarda baş verən hər hansı bir situasiyanın mərkəzində tələb, təklif və qiymət durduğunu əsas götürərək malların reallaşdırılmasının əsas hərəkətverici qüvvəsi olduqlarını vurğulamağımız tam yerinə düşər.

Əgər bazar əmtəələr və xidmətlərin alıcılar və satıcılarının birlikdə fəaliyyətdə olduqları məkandır, o zaman bura həm də tələb və təklifin münasibətdə olduğu məkan olacaqdır. Həmçinin əlavə olaraq da bazar konyukturunu xarakterizə edən ümumiyyətlə sadaladığımız və ya sadalamadığımız bütün digər amillər də onların vasitəsilə özünü biruzə verir. Belə ki, tələbin həcmi bazarda müəyyən bir dövrdə (gün, ay və ya il), müəyyən qiymət ilə alınması mümkün olan əmtəələrin miqdar həcmi bildirir. Təklif həcmi isə müəyyən qiymət qarşılığında hansısa əmtəənin istehlakçılara təqdim edilməsi kimi başa düşülür. Burada belə başa düşmək olar ki, həm tələb, həm də təklif qiymət əsasında realizə olunur və onun əhəmiyyəti danılmazdır. Çünki bazarda baş verən prosesləri qiymət tənzimləyir və daim yüksələn dinamikanı təmin edir. Əlavə

olaraq bunu da qeyd edək ki, bazar iqtisadiyyatında qiymətlər daim tez-tez dəyişkən xüsusiyyətə malik olurlar. Bu əsasən bazarın konyukturundan asılı olaraq dəyişir.

O zaman biz bazar konyukturunu qiymət amillərini də əsas götürərək təhlil etməyə çalışacağıq. Qiymət amilləri müxtəlif illərdə müxtəlif səviyyələrdə olmalarına başlıca səbəb iqtisadiyyatın davamlı dəyişmə tendensiyası, xarici ölkələrlə etdiyimiz əməkdaşlıqlar və ümumiyyətlə dünyada baş verən ümumi situasiyalardır.

Az əvvəl təqdim etdiyimiz cədvəllərin şərh hissəsində də qeyd etdiyimiz kimi son 10 ildə dünyada və ölkədə baş verən dəyişik iqtisadi durumlar ölkədə bazar konyukturasına və bilavasitə qiymət amillərinə birbaşa olaraq təsir edir. Belə ki 2008- 2009 cu illərdə baş verən dünya böhranı ölkənin ərzaq bazarı konyukturasına - ərzaq malları qiymətlərinə təsirsiz ötüşməmişdir.

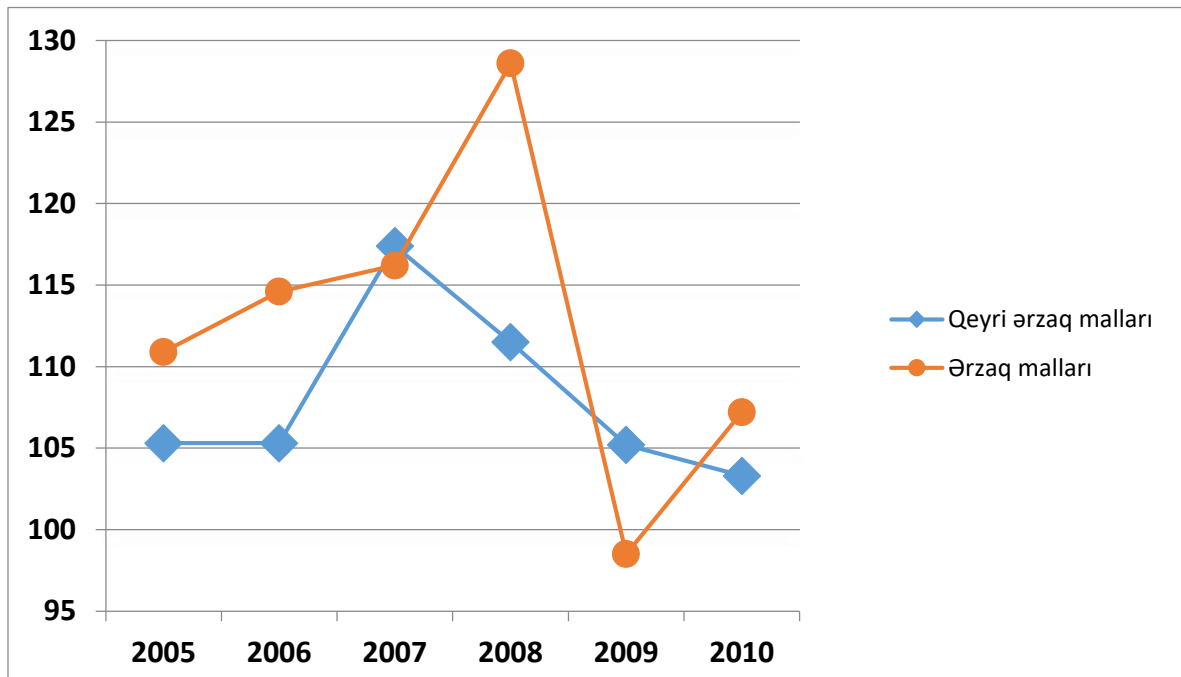
İlk növbədə ümumi qiymətlərin səviyyə göstəricisi qismən istehsalın son hədd dəyərinin tərkibinə daxil olan istehsalda mükafatlandırma aspektlərinin normasından və müəyyən dərəcədə bütövlükdə istehsalın miqyasından asılıdır. Bu da birbaşa olaraq məşğulluğun həcmindən asılıdır. Biz 2005 və 2010 cu illəri ayrıca götürüb təhlil etsək qrafik 2.1 kimi mənzərə ilə qarşılaşmış olarıq. Bu zaman 2008- 2009 cu illər dünya böhranında ölkədə yaranan təsirlərlə qarşılaşmış olarıq. Ölkədə 2005-ci ildən 2008-ci ilədək istehlak bazarı qiymətlərində inflyasiyanın səviyyəsi özündən əvvəlki ilə nisbətə dinamik olaraq artır. Ərzaq məhsulları qiymət artımı özünün ən yüksək həddinə 2008-ci ildə çatmışdır. Bu ildə hər özündən əvvəlki ilə nisbətə ərzaq məhsullarının qiyməti 28% artmışdır. Qrafikdən görüldüyü kimi, istehlak bazarında qiymətlərin səviyyələrinin artmasına baxmayaraq, Ərzaq mallarında ucuzlaşma müşahidə olunur. Növbəti ildə isə inflyasiya tempi kəskin aşağı düşmüşdür.

2010-cu il tam bir il ərzində ölkə üzrə istehlak məhsullarının qiymətləri, əvvəlki illə müqayisədə 3,3 faiz, ərzaq məhsulları qiymətləri üzrə isə 7,3% bahalaşma görünür. Statistik informasiyaların təhlilinə əsasən 2010-cu ilin yanvar-dekabr ayları ərzində un-çörək məmulatlarının pərakəndə satış qiyməti əvvəlki illə

müvafiq ilin müqayisəsində 3,9%, yağlar 0,1%, tərəvəzlər 12,1%, meyvələr 0,3%, süd və süd məhsulları, yumurta, pendir 10,8 %, içki və sular 2,2% artmışdır. Ərzaq məhsulları içərisindən qənd, konfetlərin və şokoladın qiymətlərində isə 16,6 %-lik artma müşahidə olunur.

Qrafik 2.1: İstehlak qiymətləri indeksinin dəyişməsi(əvvəlki illə müqayisədə%-lə)

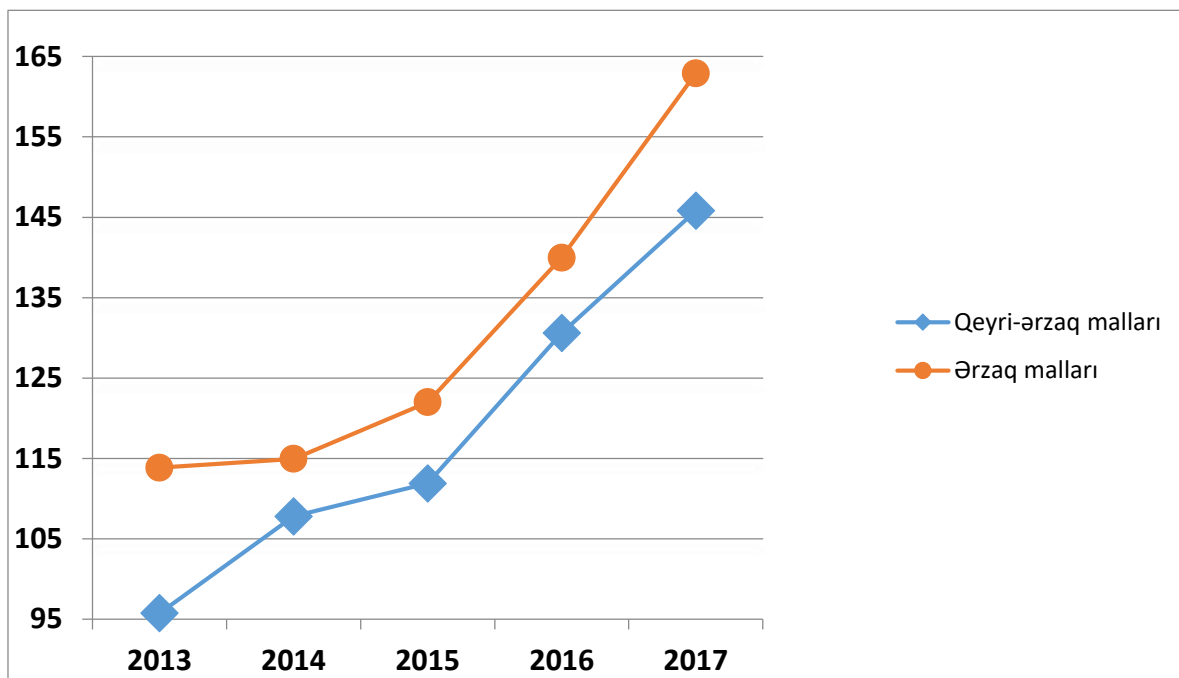

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin 2012-ci il məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Son beş ilə nəzər yetirdikdə isə biz görə bilərik ki, ölkənin ərzaq bazarında məxsusi dərəcədə qiymətlərin kəskin dəyişmə meyilləri vardır. 2015-2016-cı illərdə baş verən manatın dəyər itiməsi istehlak bazarına və dolayısı ilə də ərzaq bazarına təsir etmişdir. Qrafikdən də görüldüyü kimi 2014 cü ildən başlayaraq istehlak qiymətləri yüksələn tempdədir.

Statistik məlumatlara əsasən 2018 – ci ilin yanvar-dekabr ayları üzrə ölkənin istehlak mallarının qiymətləri, 2017 ci illə müqayisədə 2,3%, ərzaq mallarının qiymətləri isə 5,1 faiz artmışdır. Statistik göstəricilərin təhlili sonrası ortaya çıxan mənzərə bunu göstərdi ki, 2018 –ci ilin yanvar-dekabr aylarında un-çörək məmələtlərinin pərakəndə satış qiyməti əvvəlki ilin müvafiq periodu ilə müqayisədə 1,7 faiz, yağlar 0,3 faiz, süd məhsulları 2,5faiz, tərəvəzlər 0,7 faiz artmışdır.

Qrafik 2.2: İstehlak qiymətləri indeksinin dəyişməsi(əvvəlki illə müqayisədə %-lə)

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin 2019-cu il məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Pərakəndə satış qiymətlərinin artmasının əsas səbələrindən istehsalçı qiymətlərinin artması və həmçinin də xarici bazarlarda qiymətlərin artması ilə əlaqədardır.

Ölkədə əsas ərzaq mallarının adambaşına düşən istehlak dinamikasını aşağıdakı cədvəldən daha aydın izləyə bilərik.

Belə ki, cədvələ diqqət edərsək görə bilərik ki, adambaşına istehlak səviyyəsi son 5 ildə müəyyən səviyyədə artmışdır. Baza ilinə nəzərən düyü 2 dəfə, un məmulatları 110%, yağlar 146% artmışdır. Amma meyvə və tərəvəz şirələri istehlakında 1.6 dəfə geriləmə müşahidə edilir. Bundan başqa meyvə və tərəvəz konservləri 111 faiz, süs və süd məhsulları 104 faiz, şəkər 124 faiz, çay 135%, duz istehlakı isə 102faiz artmışdır.

Adambaşına istehlakda yaranan dinamikanın əsas səbələrindən qiymətlərin dəyişməsi göstəricisidir. Bu göstərici birbaşa olaraq əhalinin illik istehlakına, alıcılıq qabiliyyətinə təsir edir. Bundan əvvəlki qrafikə yenidən nəzər yetirsək

görürük ki, istəhlak malları qiymətləri il ildən artması ilə bahəm əhalinin adambaşına istəhlak norması da artmışdır. buna səbəb isə əhalinin artan gəlirləridir.

Cədvəl 2.3: Əsas növ ərzaq mallarının adambaşına istəhlakı, illik kq.

Məhsulların adı	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2012-ci ilə nisbətə 2017-ci ildə %-lə
Təmizlənmiş düyü	3.1	3.4	3.3	3.9	4.3	6.2	2 dəfə
Un məmulatları	46.5	47	47.7	47.9	51.1	51.6	110 faiz
Yağlar	6.6	6.75	7.7	8.5	9.6	9.7	146 faiz
Meyvə və tərəvəz şirələri	3.1	3	2.8	2	1.9	1.9	- 1.6 dəfə
Meyvə və tərəvəz konservləri	14	14.1	16	15.8	14	16.1	111 faiz
Süd və süd məhsulları	58	58.1	57.9	57.9	58.1	59.2	104 faiz
Duz	4.6	4.0	3.8	3.9	3.9	4.7	102 faiz
Şəkər	21	25	26	22	24	26	124 faiz
Çay	1.7	1.5	1.7	1.7	2.0	2.3	135 faiz

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin 2019-cu il məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Ümumiyyətlə biz söyləyə bilərik ki, ərzaq bazarının konyukturası tələb təklif və qiymət amilləri nəticəsində tamamlanır. Ölkədə bu amillərin səviyyəsinin qiymətləndirilməsi qənaətbəxşdir. əhalinin alıcılıq qabiliyyəti son illərdə nisbətən aşağı düşməsi pərakəndə satışa öz təsirini göstərmişdir.

Daxili istehsal artması ilə idxala olan asılılığımızı minimuma endirmək cəhdlərimiz uğurla davam etdirilir. Qiymət amilinə gəldikdə isə ölkədə və dünyada baş verən kəskin dəyişikliklər ərzaq mallarının qiymətlərinə böyük təsirini göstərir. Təbii ki, bunun da qarşısının alınması üçün görülən tədbirlərin nəticəsi də əhəmiyyət daşıyır. Ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafına dair tendensiyaların hərəkət dərəcəliliyi ərzaq bazarında da özünü tam əla şəkildə biruzə verdirməkdədir.

2.2. Bazarın doydurulmasında xarici ticarətin rolu.

Ölkədə aparılan davamlı, məqsədyönlü və dəqiq siyasətin nəticəsində hələ 90-cı illərin əvvəllərindən ölkə iqtisadiyyatında baş qaldırmış geriləmə prosesinin qarşısı tamamilə alınmış və iqtisadi inkişafda yeni dönmənin möhkəm fundamental əsasları qoyulmuşdur. Qazanılan makroiqtisadi sabitlik, sənaye və kənd təsərrüfatı ilə birgə digər sahələrin iqtisadi göstəricilərində görünən artım, həmçinin həyata keçirilən operativ iqtisadi islahatlar Azərbaycanın bazar iqtisadiyyatı istiqamətində inamla irəlilədiyini sübut edir.

Bekə ki, bazar münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi istiqamətində görülən iqtisadi islahatlar Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı və ümumdünya təsərrüfatı sistemində daha sıx inteqrasiya olunması baxımından əlverişli şərait yaratmışdır. Məhz belə bir şəraitdə milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması və ölkənin dünya bazarlarında yerinin müəyyənləşdirilməsi, onun mövqeyinin perspektiv dövr üçün möhkəmləndirilməsi dövlətin siyasi-iqtisadi fəaliyyətinin ən mühüm istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Azərbaycan siyasi və iqtisadi müstəqillik əldə etdikdən sonra dünya ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrin bütün formaları üzrə daha sıx əməkdaşlıq etmək imkanı əldə etmişdir.

Müasir dövrdə Azərbaycanın bir sıra dünya ölkələri arasında həm ikitərəfli və həm də birtərəfli qaydada ticari münasibət əlaqələri yaranmışdır. Respublikanın Türkiyə, ABŞ, İran, Kipr, Böyük Britaniya, Çin Xalq Respublikası və s. ölkələrlə ikitərəfli əlaqələri var. Yaponiya, Danimarka, Kanada, Finlandiya, Pakistan, İsveç, Hindistan və s. ölkələrlə yalnız idxal üzrə əlaqələri mövcud olmuşdur.

Bazarın doydurulması deyəndə ölkənin daxili bazarının ərzaqla təmin edilməsi nəzərdə tutulur. Bildiyimiz kimi ölkənin ərzaqla təminatında ilk növbədə daxili istehsalın pik həddinə çatmaq lazımdır. Ölkədə ərzaq malları ilə özünü təminatmənin səviyyəsinin yüksəlməsi ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından olduqca mühüm əhəmiyyətə malikdir. Ərzaq bazarının özünü təminatmə səviyyəsinin hesablanması zamanı istehsal həcmi, əhali sayını və bir nəfərə düşə biləcək fizioloji normanı əvvəlcədən müəyyən etməklə aparılır. Bu səviyyənin daha da yaxşılaşdırılması ölkənin iqtisadi inkişafı və xarici

əməkdaşlıqları ilə düz mütənasiblik təşkil edir. Belə ki, ölkə iqtisadi cəhətdən inkişaf etdikcə özünütəminatmə də təbii olaraq yüksələcək və idxaldan asılılıq azalacaq və daxili istehsalı stimullaşdıracaqdır.

Məlumdur ki, bazar iqtisadiyyatında dövlətlər öz təhlükəsizliyini təmin etmək və milli maraqlarını qorumaq naminə xarici iqtisadi siyasəti mütəmadi tənzimləyirlər. Xarici iqtisadi siyasətin dövlət tərəfindən tənzimlənməsində iqtisadi, inzibati, tarif və qeyri-tarif metodlarından istifadə olunur.

Ərzaq idxalı zamanı yaradılan bu tənzimləmələrdə əsas məqsəd daxili bazarın qorunması, və əhalinin ərzaqa olan əlyetərliliyinin kamil formada təmin edilməsidir. Lakin bu iki məqsədə eyni zamanda nail olmaq və istənilən səmərənin verilməsinə çalışmaq çox zaman müəyyən çətinliklər yaradılır. Həmin çətinliklərin aradan qaldırılması məqsədilə dövlətin üzərinə düşən vəzifələr tənzimlənmənin “qızıl ortası”nın tutulmasından ibarətdir. Sadalanan tədbirlərin istənilənini tətbiq etməklə idxal həcmində yüksək effektivliyə çatmaq mümkündür. Bu da hansı metodun nə zaman istifadəsi məsələsidir ki, bunun tempinin tutulması yalnız yüksək analiz-təhlillərin nəticəsində mümkün olur.

Ölkənin xarici ticarəti əsasən idxal və ixrac əməliyyatlarında cəmlənir. Bundan əvvəlki yarımbaşlıqda ölkədə yeyinti sənayesində istehsalın həcmində artım tempi göstərməsinin şahidi olduq. Buna baxmayaraq bazarın doydurulması və əhali tələbatının ödənməsi üçün ərzaq malları xaricdən idxal olunur. Cədvələ nəzərən söyləyə bilərik ki,ət və ətməhsulları idxalı 2007 -ci illə nisbətən 68% artmış və həmçinin əvvəlki ilə nisbətən də təxminən 2 dəfə artma tempi göstərir. Buna nəzərən istehsalın həcmi də müvafiq məhsul üzrə müvafiq ildə 2,1 dəfə artmışdır. Bununla eyni olaraq çayın da həm istehsalı həm də idxalı müvafiq olaraq 22% və 2 dəfə artmışdır. Yağların idxalında baza ilinə nəzərən 2 dəfə, əvvəlki ilə nisbətdə isə 1.2 dəfə artım müşahidə olunur. Lakin digər məhsullarda idxaldan asılılığın azalması nəzərə çarpır. Bundan başqa Dövlət Proqramları çərçivəsində aqrar sferanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq həyata keçirilən tədbirlərdə əsas prioritet mövzu kimi qiymətləndirilir. Aqrar sferanın vergilərdən azad olunması, subsidiyalar, güzəştli kreditlər ilə təminat və digər dövlət dəstəyi mexanizmlərinin

bu sahəyə tətbiqi, infrastrukturun hərtərəfli inkişaf etdirilməsi, dövlət və xarici investisiyalar hesabına Şəmkirçay, Taxtakörpü, Göytəpə və Tovuzçay su anbarları kimi, Baş Mil-Muğan kollektorunun tikintisi kimi digər iri projelərin həyata keçirilməsi, meliorativ tədbirlərin görülməsi, aqrotexniki xidmətlərin yerinə yetirilməsində keyfiyyət amilini yüksəltmək məqsədilə “Aqrolizinq” ASC-nin yaradılması kimi işlər görülmüşdür.

Cədvəl 2.4: Əsas malların idxalı dinamikası, min ton

Malları n adı	2007	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2007 ci ilə nis bətən 2017 ci ildə %-lə
Ət və ət malları	24539	30912	24833	21135	27747	23432	40983	41346	168
Yağlar	75792	102708	134911	115811	125321	12901	152726	16347 3	2 dəfə
Un və unməm ulatlari	8549	18495	20017	52369	9518.5	14842	12317	15331	146
Yumurt a, min ədəd	21724	29192	53426	46184	54745	51381	46133	50632	2 dəfə
Süd və qaymaq	8351	12053	8416.5	12117	9960.6	8835	5463.1	6745	153
Şəkər və şəkər məmula tları	36339	48277	46935	50221	48852	40653	34022	38122	109
Meyvə və tərəvəz konserv	6854	18777	17421	19976	17594	19191	13160	14166	2.2 dəfə
Çay	7823	91756	7635.1	8955.4	8183.0	7461	12610	15609	2 dəfə
Spirтли içkilər, min dkl.	449.3	350.1	380.3	262.6	307.2	312.7	458.1	488.6	102
Duz	18348	18725	22990	16558	15930	14779	14779	14989	124

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin 2019-cu il məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Dövlət Statistika komitəsinin verdiyi məlumata görə cari ildə un məmulatları ilə özünütəminatmə təxminən 78% təşkil etmiş (əvvəlki ildə 70%), geridə qalan 22% idxal hesabına ödənilmişdir. Əvvəlki ilə nisbətdə idxal 20% azalmışdır. Eynilə cari ildə meyvə və tərəvəz şirələrinin özünütəminatmə səviyyəsinin 110%, idxal səviyyəsinin 2006-cı illə müqayisədə 6.3 dəfə azalması idxaldan asılılığın minimuma endiyinə işarədir. Yumurta idxalı 2007-cı ilə nisbətən 2 dəfə artmasına baxmayaraq, əvvəlki illə müqayisədə 11% azalmışdır. Həmçinin də şəkər və şəkər məmulatlarında həm baza ilinə həm də əvvəlki ilə nisbətdə 7% və 20%-lik azalma müşahidə olunur. Duz istehsalının 5.3 dəfə artması idxalın 24% azalması ilə nəticələnmişdir. Bütün bunlarla biryerdə bazarın doyurulmasında idxalın məxsusi rolu danılmazdır. Çünki, bilindi ki yerli daxili istehsalla özünütəminatmə səviyyəsi olmayanda idxalın olunması və həmçinin daxili bazarda rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün malların idxalı bir növ şərtidir. Bu zaman bazara yeni mal daxil olduğunda və qiymətlərin ucuzluq şərtinə dayanaraq daxildəki məhsullara innovasiya tətbiq etmək məsələsi qətiləşir və bu da bir növ yerli bazarın inkişafına gətirib çıxarır.

Ölkənin ixrac potensialını isə qənaətbəxş kimi qiymətləndirmək olar. Azərbaycan Dövlət Statistika komitəsinin verdiyi məlumatlara əsasən meyvə və tərəvəz ixracında 2007-ci illə müqayisədə 70% artım, əvvəlki ilə nəzərən isə 30% artım müşahidə olunur. Kartof ixracı isə eyni illə müqayisədə 20% azalmasına baxmayaraq əvvəlki illə nisbətdə 4% artmışdır. Şəkərlə özünütəminatmə səviyyəsi 114%, ixrac isə 2005-cı ilə nəzərən 2 dəfə artmışdır. Meyvə və tərəvəz konservləri ixracı da eyni ilə nəzərən 15%, əvvəlki illə müqayisədə isə 2 dəfə artmışdır. Bundan başqa ixrac potensialımızda meyvə və tərəvəz şirələri 1995-ci illə nəzərən 108,4 dəfə, 2000-ci illə nəzərən 3.2 dəfə artmışdır. Həmçinin çay, buğda unu, bitki yağları, hidrogenləşdirilmiş piylər və yağlar, marqarin, təbii üzüm şərəbləri və üzüm suslosu, tünd spirtli içkilər kimi məhsullar da yer alır(Cədvəl 2.5).

Təbii ki, dünya bazarlarında xammal, mal-əmtəələrlə çıxış edən xarici inkişaf etmiş ölkələr xarici ticarətlə ölkələrinə çoxlu valyuta ehtiyatları təmin edə bilirlər. Bu zaman onlarda malın maya dəyərinin aşağı olması sayəsində mümkün

olur. Ölkədə xarici ticarət əlaqələri sayəsində dayanıqlı tərəfdaşlar tapmaq, idxal edilmiş malların mənşə ölkələrinin bəlli olması əsas mühüm hissələrdəndir. Yerli bazara idxal edilən mallarda keyfiyyətinin dünya standartlarına cavab verməsi məsələsi, tərkiblərində insan üçün zərərli ola biləcək maddələrin olmaması bazarın doyurulmasında sağlam mühitin yaradılmasının əsas şərtidir.

Cədvəl 2.5: Əsas malların ixracın dinamikası, min ton*

Malların adı	1995	2000	2005	2010	2015	2016	2017	1995-ci illə müqayisədə 2017-ci ildə %-lə
Kartof	50.5	520.5	38,999	63,978	36,712	38,229	38,930	761 dəfə
Təzə tərəvəz	5,028	702.4	34,048	54,304	83,312	124,520	126,520	24.8 dəfə
Təzə meyvə	3,519	48,798	168,051	187,359	172,981	214,350	223,349	60.9 dəfə
Çay	1,274	1,229	5,213.2	8,126.3	4,287.5	1,137.7	1,237.4	89.3
Buğda unu	-	-	7,782.0	23.5	57.0	24.0	26.0	-
yağlar, ton	397	5,252	18,073	27,934	23,469	10,254	10,853	25.8 dəfə
Marqarin, qida üçün yararlı qarışıqlar	20	10	13,102	15,568	27,196	2,965.4	3,945.6	148.3 dəfə
Şəkər	0.9	-	-	203.9	220.8	108.4	112.3	120.4 dəfə
Meyvə və tərəvəz konservləri	166.4	3,167	5,107	4,734.2	2,880	5,768.3	5,568.4	34.6 dəfə
Meyvə və tərəvəz şirəsi,	5,648.3	1,935	26,899	18,740	6,727.2	6,121.2	6,221.4	108.4
Təbii üzüm şərəblər	2,562.5	213.9	49.4	223.9	194.5	189.5	192.5	7.4
Tünd spirtli içkilər, min dkl.	1,378.3	194.6	587.2	323.1	369.8	361.0	371	26.2

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin 2019-cu il məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Bununla bahəm malların(əmtəələrin) ixrac olunması üçün daxili istehsalın olması mütləqdir. Bu zaman istehsal olunan mallar dünya standartlarına cavab verməli və dünya qiymətləri ilə ayaqlaşmalıdır. Bunun üçün də mallın maya dəyərinin aşağı olması lazımdır. Yüksək texnikalaşmaya, innovasiyaya ehtiyac duyulan bu zamanda xarici ölkələrlə xarici ticarət əməkdaşlığı, elmtutumlu sahələrə, məhsul istehsalında maya dəyərinin minimuma endirilməsinə müsbət təsir göstəriləcəkdir. Bu da dolayısı ilə yerli bazarın mal-əmtəələrlə yüksək səviyyədə doyurulmasına gətirib çıxaracaqdır.

III FƏSİL. ƏRZAQ BAZARININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ TƏNZİMLƏNMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Ərzaq malları idxalının idarə edilməsində keyfiyyət amilinin rolunun artırılması

Ümumdünya üzrə demoqrafik və iqtisadi artım dinamikası beynəlxalq bazarlarda ərzaq mallarına olan ehtiyacı kəskin surətdə artırmışdır. Ancaq bu ərzaq mallarına olan ehtiyac ilə istehsal resurslarının tərs mütənasibliyi qlobal dünya miqyasında bu sahədə vəziyyətin heç də ürəyaçan olmadığını göstərir. Ehtiyacların daha da artmasına baxmayaraq ərzaq malları istehsalı üçün vacib olan resursların təbii və antropogen səbəblərə görə tükənmə təhlükəsində olması dünya əhalisinin təhlükəsiz və keyfiyyətli ərzaq və qida ilə yetərli səviyyədə, həmçinin balanslaşdırılmış formada təşkilində ciddi çətinliklər yaradır. Belə ki, ərzaq təhlükəsizliyi dövlətin iqtisadi inkişaf strategiyasının həyata keçirilməsinin mühüm istiqamətlərindən biri olmaqla bərabər, kənd təsərrüfatı məhsulları və əmtəələrinin istehsalının intensiv inkişafını özündə cəmləşdirir və ərzaq məhsullarının sərbəst dövriyyəsinə imkan verir. Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin vacib tərkib hissələrindən biri olmaqla yanaşı dünyaya inteqrasiya və qloballaşma şəraitində ölkənin iqtisadi-siyasi qüdrətini özündə təcəssüm etdirir. Bununla belə ölkədə ərzaq təhlükəsizliyi sferasında siyasət 4 amil ətrafında aparılır: 1) mövcudluq, 2) effektiv istifadə, 3) stabillik, 4) əlyətərlilik. Bu prinsiplər aşağıdakıları özündə cəmləyir:

- ərzaq məhsullarının(mallarının) daxili istehsal mənbələrindən istifadə hesabına yaxud da müəyyən qismini idxal hesabına təmin etmək.
- ərzaq məhsullarının(mallarının) mövcudluğu stabil və kəsilməz olmalıdır. İnsanların gündəlik ərzaq istehlakı nəzərə alınaraq onların gözlənilməz və yaxud ciddi fors-major halları zamanı əziyyət çəkməmələri müşaiyyət olunmalıdır.
- ərzaq məhsulları(malları) müvafiq müasir texnologiyaya və standartlara uyğun istehsal olunmalı, saxlanılmalı və konservləşdirilməlidir. İstehlakçılar məhsulların

lazımı dərəcədə keyfiyyətli və sağlamlıq üçün təhlükəsiz, yemək rasionuna uyğun olmasınaqəti əmin olmalıdırlar.

- ərzaq məhsullarının(malları) əldə edilməsi həm onların fiziki cəhətdən mövcudluğu, həm də alıcılıq potensialı daxilində hər kəs üçün yetərli olmalıdır. Bu dörd prinsip hər biri ayrı-ayrılıqda ərzaq bazarında ərzaq təhlükəsizliyinin ən mühüm elementləri olmasına baxmayaraq ərzaq məhsullarının keyfiyyət məsələsi bu prinsiplər arasında xüsusi olaraq vurğulanmalıdır. Çünki, təminat zəruridirsə, zərərsizlik ondan da zəruridir. Bu bizim belə qənaətə gəlməyimizə əsas verir ki, insan sağlamlığına zərər yetirə biləcək hər hansı məhsulların olması, ölkədə ərzaq potensialının olması və ya əhalinin istehlakı üçün ərzaq məhsullarının mövcud olmasından daha təhlükəli və daha zərərliyədir. Belə ki, ərzaq təminatı ilk növbədə insanların normal inkişafını, həyat şəraitinin mükəmməliyini təmin etməlidirsə vacibdir ki bu məhsullar tam keyfiyyət göstəricilərinə cavab versin və insanların həyat və sağlamlığına hər hansı xələl gətirməsin. Bu sübut olunmuş bir faktdır ki, keyfiyyətsiz qidaların insanlara göstərdiyi pis təsirlər və yaranan risklər normal ərzaq təminatı olmayan insanlarda yaranan pis təsir və ya risklərdən daha da böyükdür. Odur ki, keyfiyyət məsələləri əhaliyə ərzaq məhsullarını təklif etməzdən əvvəl iki dəfə düşünülməlidir.

Bəs keyfiyyət özü nədir və özündə nələri ehtiva edir, buna da nəzər yetirək. Keyfiyyət özü fəlsəfi fikirdir. Hegel tərəfindən keyfiyyətə belə bir fəlsəfi tərif verilmişdir: “Keyfiyyət ilk növbədə gerçəklik kimi ehtiva olunan müəyyənlikdir, çünki keyfiyyətini itirən hər bir şey öz mövcudluğunu itirmiş olur” (Məmmədova E.H., Mirheydərova A.İ., 2017, :səh.15). Bəli, bu fikirlə tam da razılaşıb belə bir şey demək olar ki, ərzaq mallarının keyfiyyəti — bu məhsulun istehlakçıya görə dəyərliliyi deməkdir. Bu zaman keyfiyyət ərzağın təhlükəsizliyinə mənsub olmayan mənşə, dad, rəng, növ və hətta emal üsulu və başqa kimi müsbət və ya zədələnmə, üzərində torpaq və ya palçıqla çirkləndirilmə, daxili və xarici rəngin, dadının dəyişməsi və s. kimi mənfi göstəriciləri özündə cəmləyir. Bundan əlavə, ərzaq məhsullarının(mallarının) keyfiyyəti ona xas ola biləcək fiziki, fizioloji, kimyəvi, biokimyəvi və digər xassələrin bütün cəmindən, həmçinin

bir şəxsin müəyyən istehlak tələbatını ödəmək baxımından malın təyinat kimi, saxlanılmağa davamlılıq, gigiyenik, estetik, antropometrik, psixofizioloji tələblərə cavab verməsindən və s. asılıdır. Bu kimi mühüm məsələlər qaşılığında ölkə daim bu göstəricilərin ən kamil formada diqqət mərkəzində saxlanılmasına çalışmalıdır. Bu zaman bir nüansı da bildirmək yerinə düşər ki, bildiyimiz kimi hər bir ölkə öz daxili ərzaq baza potensialını iki üsul ilə daxili istehsal və idxal vasitəsilə tənzimləyir. Daxili istehsal hər zaman ön görülən və daha çox diqqət ayrılan bir məsələ olmuşdur. Çünki hər bir ölkə ərzaq məhsulu istehsalında ən yaxşı səviyyədə kamil olmağa və idxaldan asılı olmamağa çalışır. Amma bu da bilinən nüansdır ki, heç bir ölkə yalnız istehsal hesabına öz daxili ərzaq əlyetərliyini təmin edə bilmir və boş qalan hissəni mütləqdir ki idxal vasitəsilə doldursun. Bu haqda öncəki paraqraflarda xüsusilə daha açıq şəkildə aydınlaşdırmışıq. Əlavə olaraq bu fəsildə toxunduğumuz keyfiyyət məsələsidir ki, bu da tək-cə yerli istehsal yox, həm də idxal aspektindən də baxılmalıdır. Çünki, idxal olunan məhsulların da vacibliyətindən bəlkə də ən birincisi keyfiyyətə tam lazımı səviyyədə və insanların həyat və sağlıqlarına heç bir təhlükə yaratmayacaq vəziyyətində olmalıdır.

Ərzaq məhsullarının keyfiyyəti məsələsinə daha dərinləndən yanaşsaq, ərzaq məhsullarının ən vacib keyfiyyətlik göstəricilərinə onların istehlak, texniki və istismar xassələrini aid etmiş oluruq ki, bu xassələr də onların istehsal və istehlakı prosesi zamanı təzahür olunan və biruzə verilən obyektiv xüsusiyyətlərdən ibarət olmuş olur. (Əhmədov Ə.İ.,2006) Bu zaman ərzaq mallarının keyfiyyətini müəyyən etmək üçün orqanoleptiki və cihaz metodundan istifadə edirlər. Belə ki, orqanoleptiki təhlil özü də iki hissəyə ayrılır:

1. birbaşa standartla müqayisəyə əsaslanan təhlil;
2. ball sistemi üzrə təhlil.

Müqayisəli təhlildə yoxlanılan məhsul etalonla müqayisə olunur. Ball sistemi təhlilində isə məhsulun ayrı-ayrı göstəricilərinə müəyyən ball qiyməti verilir. Nəticələr toplanır və buna əsasən yoxlanılan məhsulun bu və ya digər sortda aid

olmasına dair fikir irəli sürülür. Bu göstəricilərlə bahəm keyfiyyət amili özündə bir sıra aspektləri birləşdirir. Həmin aspektlər:

- Biokimyəvi və fiziki aspektlər;
- Texnoloji;
- Ekoloji və s.dir

Bilindiyi kimi, ərzaq məhsullarının biokimyəvi tərkibi onun ərşəyə gətirilib ortaya çıxarılmasında istifadə olunan və dominantlıq təşkil edən müvafiq xammalın keyfiyyətindən irəli gələn bir tezisdir. (Məmmədov F.S., 2016)

Hələ 2008-2015 periodu ərzində Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq malları ilə etibarlı təmətinə dair Dövlət Proqramında ərzaq mallarına keyfiyyət məsələsi ən ideal formada qabardılmışdı. Belə ki, o zaman, əsas növ ərzaq mallarının keyfiyyətinin yüksəldilməsi ətrafında xeyli dəyərli işlər görülmüş, Demək olar bütün böyük şəhərlərdə və bir çox regionlarda dayanıqlı maddi-texniki bazaya və işçi-kadr potensialına məxsus olan müasir standartlara cavab verən laboratoriyalar yaradılmışdır. Ərzaq mallarının keyfiyyətinə və təhlükəsizliyinə nəzarət tədbirlərini gücləndirmək məqsədilə, həmçinin məhsulların tərkibində ola biləcək toksiki elementləri, nitrat, nitrit və bu xüsusdan olan zərərli mikroorqanizmləri üzə çıxarmaq üçün bir sıra beynəlxalq sertifikatlara malik müasir cihazlar və laboratoriya avadanlıqları alınmışdır. Daha sonra, 2014-2018-ci illərdə Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı haqqında Dövlət Proqramında ərzaq məhsulları keyfiyyətinə nəzarət barəsində olduqca məxsusi tədbirlər görülmüşdür. Belə ki, əvvəlki illərdə yaradılan laboratoriyalara dövlət dəstəyi çərçivəsində subsidiaların ayrılması, onların yenidən yaradılması və daha müasir cihazlarla təmini, bu laboratoriyaların timsalında başqa regionlarda da yeni, müasir standartlara cavab verən belə laboratoriyaların yaradılması kimi mühüm işlər görülmüşdür. Bundan başqa, qeyd olunan laboratoriyaların fəaliyyətləri barəsində müntəzəm olaraq ictimaiyyətə məlumatların ötürülməsi zənnimizcə idxal olunan ərzaq mallarından istifadə baxımından maarifləndirilmələrində mühüm rol oynamaqdadır. Əlavə olaraq, 2015 ci il “Kənd

Təsərrüfatı” ili elan olunması ərzaq təhlükəsizliyində keyfiyyətin artırılması yolunda ikiqat dəyər yaratmağa imkan vermişdir.

Ərzaq təhlükəsizliyinin ixtisaslaşmasında əsas tələblərdən biri hər yeni məhsul – istər daxili istehsal, istərsə də idxal məhsulları sınaqdan çıxmalıdır. Bu zaman onun həm tərkibi elementləri araşdırılmalı, insan üçün hər hansı zərərli elementlər aşkarlandığında müəyyən tədbirlər görülməlidir, həm də qida zəncirinin bütün dövrlərində beynəlxalq standartlara cavab verməlidir. Bu məqsədlə ərzaq bazarında ərzaq təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi yolunda qida məhsullarının təhlükəsizliyinə nəzarət məqsədilə son zamanlar bir çox addımlar atılmışdır. Qəbul olunan strateji yol xəritəsinə əsasən 2018 –ci il yanvarın 1 - də fəaliyyət göstərən Azərbaycan Qida Təhlükəsizliyi Agentliyi (AQTA) qida məhsullarının təhlükəsizliyinə dair sanitariya və gigiyena normativlərinə cavab verilməsini, risklərin təhlilini, məhsullarının tərkiblərinin hər hansı zərərliyin olmaması haqqında sertifikatların verilməsini, idxal-ixrac orqanizasiyaları zamanı məhsullara birbaşa müdaxilə və tənzimləmə və s. kimi nəzarət tədbirlərini özündə birləşdirir. Bundan başqa, ərzaq təhlükəsizliyinin hərtərəfli gücləndirilməsi baxımından Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2019-cu il 21 may tarixli fərmanı ilə Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi yanında Aqrar Xidmətlər Agentliyi fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Agentliyin əsas vəzifələrinə baytarlıq və fitosanitar xidmətlərin təşkili və tənzimlənməsi, keyfiyyətə nəzarətin həyata keçirilməsi, bu sahədə Dövlət Aqrar İnkişaf Mərkəzlərinin (DAİM) fəaliyyətlərinin əlaqələndirilməsi, texnikalara nəzarət, aqrokimya, toxum və bioloji laboratoriyalarında, sort sınaq məntəqələrində əsas xidmətlərin göstərilməsinə nəzarəti özündə cəmləşdirir. Bu dövlət sınaqlarının əsas məqsədi malların keyfiyyət göstəricilərinin aşkarlanması və onların malın texniki-normativ standartlara uyğunluğunu yoxlamaqdan və alınan nəticələrə əsasən malın idxal olunub olunmaması haqqında qərar qəbulunda mühüm iştirakından ibarətdir.

Əhalinin ərzaqla etibarlı təminatı Dövlət Proqramında və Strateji Yol Xəritəsində ərzaq mallarının istehsalında AZS və İSO (Standartlaşdırma üzrə Beynəlxalq Təşkilat) standartlarına uyğun olaraq hərəkət edilməsi, HACCP

(Təhlükəli Amillərin Təhlil və Kritik Nöqtələrə Nəzarəti Sistemi) keçidi üçün hüquqi-normativ bünövrənin qurulması prioritet istiqamət kimi nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycan yaratdığı etibarlı ticarət tərəfdaşlıq imicinin gözlənilən nəticələr verməsi məhsulların keyfiyyətinə nəzarət tədbirlərinin ən optimal səviyyəyə çatdırılmasından asılıdır. Bu özünü həm yerli istehsalda, həm də idxal olunan məhsulların keyfiyyətində özünü biruzə verməlidir.

Bilindiyi kimi keyfiyyətin standartlaşdırılması və sertifikatlaşdırılması beynəlxalq təcrübədə qəbul olunmuş özünü sertifikatlaşdırma malın istehsal yerindən asılı olmayaraq, sadəcə onun keyfiyyətinə eyni tələblər qoyulmasından ibarətdir. Xarici ticarət özü də həmin özünü sertifikatlaşdırmanın beynəlxalq səviyyədə qəbulundan asılıdır.

Məhsulun (malın) keyfiyyəti və onun struktur göstəricilərinin qiymətləndirilməsi idxal olunan ərzaq mallarının keyfiyyətinə nəzarət tədbirlərinin optimallığını şərtləndirən mühüm istiqamətlərdəndir. Həmin göstəricilər sistemində ümumi və fərdi formada yaranan göstəricilərin fərqləndirilməsi yaranmış olan işgüzar mühitin və məhsulun keyfiyyətinə təsir edən xassələrin təsir dairəsinin qiymətləndirilməsi üçün əsas şərait yaradılır.

Ərzaq mallarının keyfiyyət məsələsində ümumiləşdirici göstəricilər vardır ki, bunlar malın ümumi həcmdə beynəlxalq və milli keyfiyyət standartlarına uyğun olaraq sertifikatlaşdırılmalıdır. İdxalın tənzimlənməsində keyfiyyət amili mütləqdir ki, ona münasibətin araşdırılması bu göstəricilərin dinamikada təhlilinə əsaslanır.

İdxal zamanı ərzaq mallarının keyfiyyət göstəriciləri qismində bunların nəzərə alınması olduqca zəruridir:

- saxlama müddəti;
- istehlakın rahatlığı;
- daşınmanın xüsusiyyətləri;
- ekoloji təmizlik.

Ərzaq mallarının saxlama müddəti müxtəlif ərzaq növlərinə görə fərqli cür dəyişir. Bu zaman onların saxlanması və daşınması şəraiti, istehsal zamanı istifadə edilən

mineral gübrələrin və kimyəvi preparatların istifadə səviyyəsi, aqrotexniki qaydalara riayət edilməsi dərəcəsi də əsas götürülməlidir. Bu müddət ərzində ərzaq mallarının keçdiyi hər bir mərhələ onun keyfiyyətinə heç bir halda xələl gətirməməli və tərkibində hər hansı dəyişikliklər yaranmamalıdır. Bu zaman həm də malların itkisinin minimumlaşdırılmasına gətirib çıxaracaqdır.

Məhsulun keyfiyyəti onun istehsalı, emalı və satışı zamanı mühüm ehtiyat mənbəyi rolunu oynayır. Belə ki, məhsulun keyfiyyəti beynəlxalq standartlara tam cavab verdiyi təqdirdə nə istehsal, nə emal və nə də satışı zamanı hər hansı problemlərlə qarşılaşılmayacaq və istehlak zamanı tam rahatlıq təmin olunacaqdır.

Bütün bunlardan əlavə, bu günlərdə ölkədə idxal olunan ərzaq məsullarının pərakəndə satışını realizə edən bir çox ticarət obyektləri mövcud olması olan imkanları tam reallaşdırmır. Belə ki, qeyri-formal (küçə ticarəti) ticarətin ilbəl daha da azaldılması halı müsbət nəticələr versə də bu istiqamətdə hələ də görülməsi lazım olan işlər vardır. Ən vacib nüanslardan olan ərzaq mallarını bilavasitə son istehlakçıya çatdıran bu ticarət obyektlərinin işçi heyəti reklamasiyaların tərtib olunması və rəsmiləşdirilməsi baxımından maarifləndirilməli, yol verilən mənfi ehtimalların qarşısının alınması səbəbilə cəza tədbirlərindən də əlavə məlumatlandırma xidmətlərinin təmin olunması və ya hüquqi məsləhət kimi xidmətlərin göstərilməsi səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün əlavə yollardan tədbirlər görülməlidir.

Ərzaq malları idxalının idarə edilməsində keyfiyyət amilinin rolunun artırılması iqtisadi və inzibati qaydaların həyata keçirilməsi vasitəsilə mümkündür. Keyfiyyət sistemi bilinən “keyfiyyət dairəsinin” bütün səviyyələrində lazımı formada idarə edilməsi, son məhsulun tam keyfiyyətli olmasında bütün işlərin lazımı qaydada həyata keçirilməsi və bu göstəricilərin yüksəldilməsi, xərclərin isə azaldılması fonunda fəaliyyətlərin hərtərəfli əlaqələndirilməsi, qüsurların aşkar edilməsi qismində aradan qaldırılması kimi tədbirlərin kompleksindən ibarətdir.

Ölkəmizdə ərzaq mallarının təhlükəsizliyi və keyfiyyətinə nəzarət tədbirlərinin qüvvətləndirilməsi məqsədilə formalaşan standartlar bazası mütərəqqi informasiya texnologiyalarına əsaslanır. Bu prosesin səmərəliliyi, standartlar

bazasını özündə cəmləyən məlumat – xidmət mərkəzlərinin fəaliyyətlərinin operativliyinin, ümumi bazaya müraciətlərin interaktivliyinin və əldə edilən arayışların dolğunluğunəzəmanət vermək üçün, ilk növbədə ərzaq mallarının idxalının ilkin informasiya təminatı komponentlərinin daha da təkmilləşdirilməsi əsasdır. Bu məqsədlə:

- Topdan və pərakəndə ticarət obyektlərinə daxil olan ərzaq mallarının yararlılığı, saxlanılma müddəti və şəraiti göstəriciləri müəyyənləşdirilməli, kimyəvi təkilbi, toksik və mikrobioloji müayinələrin nəticələrini əks etdirən mümkün uyğunluq parametrləri ilkin informasiya massivləri daimi və davamlı olaraq yenilənməli;
- Alıcılar arasında mütəmadi olaraq sorğular keçirilməli və alınan nəticələr sistemləşdirilməli;
- İnteraktiv formada müraciətlər imkanı daha da genişləndirilməli;
- Malların genetikası modifikasiyası haqqında geniş bilgiler tam dəqiq əks olunmalıdır və s.

Sadaladığımız nüansların tam həlli, həm də yeyinti məhsullarının sertifikatlaşdırılması sisteminin beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırılması prosesinin sürətləndirilməsində müsbət rol oynayacaqdır.

Ümumiyyətlə, ölkəmizdə ərzaq mallarının idxalının idarə edilməsində keyfiyyət amilinin rolunun artırılması baxımından qarşıya qoyulmuş məqsəd əsasında yaradılan agentliklər, təşkilatlar və onların nəzdində fəaliyyət göstərən müxtəlif laboratoriyalar öz müsbət nəticələrini verməkdə, ümumi səmərəliliyin artması fonunda işlərin görülməsində davam edir. Mərkəzləşdirilmiş sistem, yaradılmış hüquqi-normativ baza ərzaq məhsullarının idxalı zamanı ən optimal vəziyyətlərin yaradılmasınımümkün edir. Bu da idxalın idarə olunmasını və həm də keyfiyyət məsələsinin lazımı dinamikada irəliləməsinə şərait yaradır.

3.2. Ərzaq məhsulları xarici ticarətinin tənzimlənməsi istiqamətləri

Müasir dövrdə xarici ticarətin tənzimlənməsi istiqamətləri milli iqtisadiyatların inkişaf tempi və dünya sivilizasiyasının ümumi inkişafına uyğun

olaraq formalaşır. Xarici ticarət dövlətlərin ümumdünya iqtisadi birliyinə inteqrasiya olunmasında, onların sosial-iqtisadi inkişafı dinamikasında və valyuta ehtiyatlarının yaradılmasında ən başlıca xüsusdur. Xarici ticarət həmçinin, ölkələrin təkrar istehsal prosesinə qoşulmasında və dünya ölkələrinin maddi və əmək resurslarından tam səmərəli sərfinə şərait yaradır. Dünya sivilizasiyasının hazırkı inkişafı elə bir üfüqdə qərarlaşmışdır ki, hər bir ölkənin mövcud olan təbii-iqtisadi resurslarından səmərəli istifadə edilməsi, iqtisadi tələbatlarının qarşılınması və onların gələcək inkişaf tendensiyası xarici ticarətlə sıx bağlıdır (Məhərrəmov A.M., Aslanov H.H., 2008). Xarici ticarət ölkənin xarici ticarət siyasətinə dayanmaqdadır. Belə ki, xarici ticarət siyasətinin ən qabaqcıl və məxsusi istiqamətlərindən aşağıdakıları nəzərdə saxlamaq son dərəcə mühümdür:

- xarici ticarət əlaqələrinin uzunmüddətli dövr perspektivinə köklənməsi;
- ölkənin daxili bazarının qorunması və iqtisadiyyatın real sferalarının inkişafına dəstəyin qarşılınması;
- ölkə hüdudları daxilində istehsal olunan malların dünya bazarlarında təqdim olunmasına yardımçı olunması, yəni ixraca dəstək kompaniyasının təşkili;
- xarici bazarda ölkə istehsalçılarının və ya satıcılarının hüquq və mənafeələrinin qorunması
- ölkədaxili bazarların tənzimlənməsi və idarə olunması;
- ixracatın tərkib srtukturunda kefiyyət amilinin qabardılması;
- xarici ticarət balansının əldə edilməsi;
- idxalın idarə edilməsi məqsədilə səmərəli gömrük – vergi məcəlləsinin tətbiq olunması;
- tədiyyə balansının idarə edilməsi və s.

Bu kimi istiqamətləri özündə təcəssüm etdirən xarici ticarət siyasəti o zaman səmərəli sayılır ki, onun milli maraqlarını hər bir formada təmin edən tənzimləmə mexanizmləri mövcud və işlək vəziyyətdə olsun. (Pənahov A., 2016)

Xarici ticarət tənzimlənməsi istiqamətləri deyəndə ilk ağıla gömrük nəzarət sistemləri gəlir. Bu gömrük nəzarət sistemləri daxili bazarın təhlükəsizliyi ən öncəl olmaqla ümumi xarici ticarəti tənzimləyir. Bu nəzarət- tənzimlənmə sistemləri

üçün ölkəmizdə də geniş qanunvericilik bazası formalaşmışdır. Belə bir bazanın əsas tapmasında 1995-ci il 20 iyun tarixli “Gömrük tarifi haqqında” Azərbaycan Respublikası qanunu, 13 iyun 1995-ci il tarixli “Beynəlxalq müqavilələrin bağlanması, icrası və ləğv edilməsi qaydaları haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu, “Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin daha da liberallaşdırılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1997-ci il 24 iyun tarixli 609 nömrəli Fərmanı, 6 mart 2007-ci il tarixli “Xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı və s. kimi digər normativ-hüquqi aktlar mühüm rola malikdir. Formalaşmış qanunvericilik bazası xarici ticarəti daha dəqiq desək məhsulların idxal və ixrac siyasətini tənzimləyir. Əksər hallarda bu tənzimləmələr daxili bazarın qorunmasına yönəlir.

Ölkəmizin ümumdünya təsərrüfat sistemində fəal inteqrasiyası ticarət sferasında xarici ticarət fəaliyyətinin idarə edilməsi və təkmilləşdirilməsi məsələlərini ön plana çıxarmaqla, xarici iqtisadi siyasətin bu istiqamətdə inkişafına və prioritetlərinin əsaslandırılmasına diqqəti artırır.

Ümumiyyətlə, ölkəmizin təbii-iqlim və landşaft xüsusiyyətləri, kənd təsərrüfatının çoxəsrlik tarixi yaddaşı və təcrübəsi, möhkəmlənən ixtisaslı kadr potensialı kənd təsərrüfatının rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsinə və istehsal olunan malları ilə xarici bazarlara çıxış və orada müəyyən mövqeyə sahib olmaq üçün ən ilkin şəraiti yaradır.

Kənd təsərrüfatı malları və ərzaq məhsullarının xarici ticarətinin idarə edilməsi meyarlarında ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məsələlərinin ön plana çıxması ilə müvafiq tənzimləmə sistemlərinin olmasına və onların daim təkmilləşdirilməsinə ehtiyac yaranır. Bu isə öz növbəsində ölkənin xarici ticarətinin ayrı-ayrı səviyyələrinin daha da təkmilləşdirilməsinə şərait yaratmalıdır.

Ərzaq məhsulları xarici ticarəti deyəndə biz ilk növbədə daxili ərzaq təhlükəsizliyini və gömrük müdafiəsi səviyyələrini nəzərdən keçirməliyik. Bu zaman ərzaq məhsulları istehsalına ayrılan subsidiyaları, daxili istehsalçılara

hərtərəfli dəstəyi və rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsini xüsuslarını da diqqət mərkəzində saxlamalıyıq.

Bu günkü gündə ölkənin xarici ticarət dövriyyəsi hər keçən ilə nisbətən artmaqda davam edir. Araşdırmalar sonrası belə bir fikir səsləndirmək olar ki, gömrük siyasəti deyəndə gömrük tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi və şəffaflığa əsaslanan sistemin mütəmadi inkişaf etdirilməsi, gömrük nəzarətinin həyata keçirilməsində yaranan səmərəliliyin artırılması, dövlət büdcəsinə ödənilməli olan gömrük ödənişləri üzrə maliyyə intizamının daha da gücləndirilməsi, beynəlxalq, dünya səviyyəli təşkilatlarla və xarici ölkələrin gömrük xidmətləri ilə davamlı olaraq gömrük işi sahəsində əməkdaşlığın daha da inkişaf etdirilməsi, bütün gömrük ödənişlərinin nağdsız qaydada alınmasının təmin edilməsi, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinə töhfə vermək məqsədilə ticarətin asanlaşdırılması və stimullaşdırılmasına dair ən yaxşı təcrübələrin tətbiqi başa düşülür.

Xarici ticarət fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsi birtərəfli, ikitərəfli və çoxtərəfli ola bilər. Bu tənzimlənmələr bir neçə metodla özünü büruzə verir. Ən əsas tənzimləmə metodları isə

1. Gömrük-tarifləri,
2. Qeyri-tariflər,
3. Xarici ticarətin məhdudlaşdırılması (xidmətlər və əqli mülkiyyət)

Daxili ərzaq bazarının gömrük səviyyəsində müdafiəsinin faktiki vəziyyətini müəyən olunmasında və təhrif xüsusiyyətlərinin yaranması fonunda çıxış edən tarif eskalasiyasını göstərmək olar. Tarif eskalasiyasına görə ərzaq məhsulları (əmtəələr) istehsal edən müəssisə ümumi dövriyyəsi artıqca ona qoyulan gömrük rüsumunun yüksəldilməsini nəzərdə saxlayır. Belə ki, bu yanaşma daxili bazarı müdafiə və ən çox da ərzaq məhsulları (əmtəələr) istehsal edən müəssisələrin mənafeələrinin qorunması üçün tətbiq olunur. Bu da bilinəndir ki, bu mexanizm bir çox zaman hər bir istehsalçı üçün ürəkaçan olmur.

Azərbaycan Respublikasının “Gömrük tarifi haqqında” qanuna əsasən idxal ixrac olunan mallar, valyuta gəlirləri və xərcləri, malların istehsal və istehlak mexanizmində mütərəqqi dəyişikliklər üçün şəraiti təmin edən hüquqi mühiti

yaratmışdır. Belə ki, bu mühit imkanlarının reallaşdırılması mexanizmi və daxili kənd təsərrüfatı istehsalının dəstəklənməsi arasındakı vəhdətin yaradılması isə elmi-nəzəri və təcrübi araşdırmalar əsasında mümkün olur. Araşdırmalardan bizə belə aydın olur ki, inkişaf səviyyələri yaxın olan ölkələrin gömrük tariflərində belə ümumi yanaşmalar azlıq təkil edir.

Ərzaq bazarında ərzaq istehsalçılarının birliklər və assosasiyaların mövcud səviyyəsində ərzaq məhsullarının gömrük tariflərinin qarşılıqlı formada uzlaşdırılması daha çox səmərə verə bilər. Bununla bəzən, buna da bir ehtimal vermək lazımdır ki, qeyd etdiyimiz birlik və assosasiyaların təşəkkül tapdığı, aqrar istehsalçıların hüquqlarını qoruya bildiyi şəraitdə qarşılıqlı uzlaşdırılmış tarif sistemi, hətta rəşional təşəbbüslər üçün maneəyə çevrilə bilər.

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübələrinin təhlili göstərir ki, ərzaq malları istehsalçıların birlik və assosasiyalarının tarif sisteminə münasibətdə birlikdə fəaliyyətləri bu sahənin inkişafı və ümumiyyətlə ərzaq təhlükəsizliyi baxımından məqbul sayılındır. Bazar iqtisadiyyatlı ölkələrin təcrübəsindən belə qənaətə gələ bilərik ki, hazırki tənziqləmə sistemi kənd təsərrüfatı mallarını emal edən müəssisələrin mənafeyinə və ümuminkişafına daha çox münasibdir.

Ümumiyyətlə, gömrük səviyyəsində nəzarət ərzaq məhsulları bazarının qorunması zamanı ortaya çıxan mühüm problemlərin həllində əsas rolə malikdir. Son dövrlərdə dünya bazarlarında xarici ticarətin idarə edilməsində başlıca meyl liberallaşmada öz əksini tapır. Uzunmüddətli planlanlamada məhz azad beynəlxalq ticarətdə iştirakçı olan dövlətlərə daha geniş və əhəmiyyətli səmərəlilik gətirir. (E.M.Hacıadə, T.Ə.Paşayev,2000). Bəzən isə xarici ticarətdə liberallaşma və şəffaflyq bir-birlərini izləmirlər. Belə ki, ölkəyə gətirilən hər bir xammal və ya məhsul tərkibi cəhətdən dəqiq araşdırılmalı və mənşəyi müəyyənləşdirilməlidir. Bunun əksi yaşandığı zaman əsk tədbirlərin görülməsi mütləqdır. Bu zaman isə daxili bazarı qorumaq üçün atılan bütün addımların içərisindədir. Təbii ki, malların ölkəyə idxal üçün qadağa qoyulduğu zaman daxili ərzaq bazarında yaşanan əskikliyi əvəzləmək lazım gəlir ki, bu da yeni bir idxal ölkəsinə yönəlmək üçün zəmin yaradır.

Bu da bilinəndir ki, ölkələri tərəfindən dəstəklənən xarici şirkətlərə xammal idxalına məhdudiyət qoyulması halında onlar hazır məhsula və ya tam əksinə hazır məhsullara qadağa qoyulduğu zaman isə xammal idxalına yönəlirlər.

Respublikamızda xarici ticarətin daha da liberallaşdırılmasında hüquqi-normativ bazanın olması idxal – ixrac əməliyyatlarının, gömrük nəzarət sistemində yoxlama və ləngimə kimi problemlərin aradan qaldırılmasına zəmin yaratmışdır. Buna misal baxımından “Bir pəncərə” İxrac Dəstək mərkəzinin yaradılmasını göstərərək söyləyə bilərik ki, bu mərkəz gömrük bəyannamələrinin doldurulması xidmətini göstərəcəkdir. Bu həm işin daha mərkəzləşmiş, həm də daha asan üsuludur. Həmçinin, gömrük bəyannamələrinin doldurulması, vahid ixrac ərizələrinin verilməsi Rəqəmsal Ticarət Qovşağında onlayn qaydada da mümkündür. Əlavə kimi geniş tipli bir ekosistem yaradaraq ixracatın təşviqinə xidmət edən “Bir Pəncərə” İxrac Dəstək Mərkəzi, “Azexport.az” portalı və Rəqəmsal Ticarət Qovşağı gömrükdə sahibkarların işinin rahatlaşdırılması üçün yaradılmış əsrarəngiz bir ideadır. Yaradılmış olan bu tip yeni atmosfer xarici ticarətin ənənəvi idxala söykənən qaydalarına təsirini göstərərək və xarici ticarətdə səmərəli və optimal ixracaya yönəlik siyasətlər üçün davamlı proqramlar və layihələr tətbiq edilməyə başlanılmışdır. Buna uyğun olaraq görülən bu və digər aqrar islahatların nəticəsində ölkənin xaricdən mütəmadi mərkəzləşdirilmiş qaydada ərzaq idxalında azalma tempinə nail olunmuşdur.

Biz az əvvəl söylədik ki, xarici ticarət siyasətində gömrük müdafiəsində qeyri-tarif alətindən istifadə edilir. Düzdür, xarici ticarətin liberallaşması səviyyəsi yüksəldikcə buna uyğun olaraq da tarif sistemində daha müxtəlif və çevik tənzimləyici vasitələrdən istifadəsi də genişlənmiş olur. Belə ki, müvsumi rüsumlar, kombinə edilmiş tariflər tətbiq edilir və s. Ölkəmizdə də bu mövsümi rüsumların tətbiqinin əsas məqsədi idxal və ixrac potensialını ən optimal formada tənzimləməkdir.

Əslində, tarif tənzimlənməsi özündə bir neçə qarşılıqlı prosesləri əks etdirən mürəkkəb bir strukturdur. Bu proseslər içərisində bizim üçün daha maraqlı olanı məhsulların(əmtələrin) mənşə ölkəsinin müəyyənləşdirilməsi və gömrük

dəyərini tənzimlənməsidir. (Şəkərəliyev A.Ş., Nuriyev C.Q., Əliyev A.Ə., 2003). Qeyri-tarif tənzimlənmə metodları, həmçinin kəmiyyət məhdudiyyətləri və maliyyə metodları kimi tənzimləyici metodların kənd təsərrüfatı malları xarici ticarətinə tətbiqi geniş yayılmışdır. Bu metodların tətbiqi səmərəliliyi zaman və məkan baxımından fərqləndirilir. Məsələn biz deyə bilərik ki, idxal zamanı kəmiyyət məhdudlaşdırılması metodunun tətbiq olunması, ixracatçı ölkənin ərzaq bazarının qorunması baxımından müəyyən problemlər yaradır. Bununla bəzən, insanların qida təhlükəsizliyinin tələbləri baxımından idxal olunan ərzaq mallarının sertifikatlaşdırılması tələblərinin ciddiləşməsi isə heç bir mübahisə halları yaratmır.

Bundan başqa qeyri-tarif tənzimlənməsində maliyyə metodları öz xüsusi roluna malikdir. Müxtəlif mənbələrdə bu metodlara kreditləşmə, hərəcin subsidiyalaşması, dempinq və s. aid olunur. Sadalanan bu metodların kənd təsərrüfatı xarici ticarətinə dəqiq tətbiqi çox mümkün səmərəsinin verilməsi baxımından çoxlu işlər görülür.

Ərzaq təhlükəsizliyinin gözəçarpan bir fonda aktuallaşması qloballaşan bu dünyada ərzaq malları xarici ticarətin tənzimlənməsi prosesində tətbiq olunan tənzimləmələr və dünya ticarətində liberallaşmalar, həmçinin, tətbiq olunan tarif və qeyri-tarif metodları ilə bərabər həm də xarici ticarət siyasətində bu metodların aradan qaldırılması kimi hallar da yaşanmaqdadır. Odur ki, yaradılan beynəlxalq təşkilatlar və bu təşkilatlara üzv olan ölkələr arasındakı xarici ticarət əlaqələrində hər hansı bir məhdudiyyətlərin olmaması əsas şərtidir. Bu yanaşmaya əsasən dünya ticarətinin böyük bir payına sahib olan Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT) bu xüsusdandır.

İstənilən ölkə ÜTT-yə daxil olmaq üçün iqtisadi qanunvericilikdə mühüm dəyişikliklər etməli və bu təşkilatın ümumi hüquqi-normativ qanunlarına, o cümlədən, ərzaq mallarının istehsalına subsidiyaların strukturu, xarici ticarətin dövlət tənzimlənmə siyasəti, tarif, valyuta nəzarəti, valyuta tənzimlənmələri, gömrük rejimləri və s. üzrə təkmilləşdirilmələrin aparılması mütəmadi olaraq edilməlidir. Ölkəmizin bu günkü əsas hədəflərindən biri, görülən bütün tədbirlərin əsas məqsədlərindən başlıcası ÜTT-yə daxil olmaq, bunun sayəsində xarici

ticarətin idarə edilməsində yüksək səmərəliliyə çatmaq və dünyaya tam inteqrasiya olmaqdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin imzaladığı fərmanla “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyasında ÜTT –yə üzv daxil olmaq üçün atılmalı olan önəmli addımları sadalayır. Belə ki, ilk öncə tədiyyə qabiliyyətinin yaxşılaşdırılması və iqtisadiyyatın ixraca yönəlməsinin xüsusi tələbi kimi çevik valyuta siyasəti həyata keçirilməsi və xalis beynəlxalq investisiya vəziyyəti üzrə profisit qorunması, daha sonra, biznes mühitinin, rəqabət qabiliyyətinin daha da alilləşdirilməsi istiqamətində işlərin görülməsi, investorların hüquqlarının qorunması, qanunların daimiliyi və ədalətli qaydada tətbiq olunması və hüququn aliliyinin işlək sisteminin daha da yaxşılaşdırılması, xarici ticarət əməliyyatlarının sadələşdirilməsi və daha da təkmilləşdirilməsi, dünya beynəlxalq bazarlarına çıxışda rəqabət gücünün artırılmasında sahibkarlara dövlət dəstəyin təmin olunması istiqamətində işlərin görülməsi, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin istehsal gücü və ya ixrac potensialını artırmaq məqsədiylə təşviqedicilə tədbirlərin görülməsi, onların dövlət tərəfindən güzəştli kreditlərlə təminatının artırılması, daxili bazarın haqsız rəqabətdən qorunması məqsədilə antidempinq və digər müdafiə sistemlərinin həyata keçirilməsi, ümumiyyətlə gömrük və miqrasiya prosedurlarının inkişaf etdirilməsi kimi islahatların həyata keçirilməsində əsas məqsəd ÜTT- yə üzv qəbul olunmaqdır. Bu da bəllidir ki, ÜTT-yə daxil olmaq məqsədilə beynəlxalq ticarət sisteminin qanunlarına uyğun islahatların aparılması və dünya ticarət sistemində tətbiq olunan praktikaya uyğunlaşdırılması son nəticə kimi yerli şirkətlərin və bütövlükdə ölkənin inkişafına yeni imkanlar yaradacaqdır.

Hər bir ölkə ÜTT-yə daxil olmaq ərəfəsində daxili yardım və xarici subsidiyaların tətbiq olunmasının baza ilinini seçilməsində özü üçün səmərəli və optimal olan məqamı müəyyənləşdirir. Bu məqamın əsası kənd təsərrüfatına daxili yardımlarının təkmilləşdirilməsi barədə ÜTT qarşısında tutarlı təkliflərlə çıxış etməyi və onları əsaslandırmağı və ölkə üçün müəyyən güzəştlər qazanmağı asanlaşdıran çox mühüm amildir. MDB-dən bu təşkilata daxil olan ölkələr ərzaq və umumilikdə kənd təsərrüfatı malları ixracının subsidiyalaşdırılması şərtiylə daxil

olmuşdur. Təbii ki, belə bir yanaşma bizim üçün də əlverişli imkan kimi hesab oluna bilər. ÜTT – uə üzv olan ölkələrdə subsidiyalaşma siyasətinə əsasən “yaşıl subsidiya” adını verirlər. Bu o mənaya gəlir ki, tətbiq olunan subsidiyalar ticarət əməliyyatlarına, bazar münasibətlərinə yox birbaşa istehsal sferasındakı proseslərə, sosial məsələlərin həllinə yönəldilən dövlət tənzimləmələrinə, istehlak bazarında təklifin formalaşdırılmasına aid edilərək bolluqun yaradılması üçün bir növ yaşıl işıq yandırır, optimal istehsal mühiti yaradırlar.

Xarici ticarətin liberallaşdırılmasının təbliği məqsədilə ÜTT çərçivəsində daim kənd təsərrüfatı mallarına idxal rüsumlarının aşağı salınması üçün mütəmadi olaraq təkliflər irəli sürülür. Müxtəlif xüsusiyyətlərə əsasən güzəştlərin tətbiq olunması güzəşt hüququ alan ölkənin iqtisadi və gələcək perspektivlərinə uyğun olaraq tətbiq edilir. Bu bəzən ölkələrin üzvlük illərinə görə də dəyişə bilər.

Qlobalaşan dünyada ölkələrin birbirləri ilə xarici ticarət əlaqələri, millət və xalqların sülh və əməkdaşlıq əlaqələri, həmçinin ÜTT-də üzv olan ölkələr arasındakı hərtərəfli əlaqələrdən başqa keyfiyyətə yeni yaradılan formalar – xüsusi iqtisadi zonalar, azad iqtisadi zonalar, ərzaq məhsulları təminatının yaradılması və s. vardır ki, bu formalar xarici ticarət əlaqələrinin idarə edilməsində və davamlı inkişaf tempinin saxlanmasında əsas rol oynayırlar.

Ümumi olaraq, söyləyə bilərik ki, ölkəmizdə qəbul edilən proqramlar, konsepsiyalar, layihələr və strateji yol xəritələrin hamısı ərzaq mallarının xarici ticarətinin tənzimlənməsi məqsədini daşıyır. Belə ki, ərzaq mallarının xarici ticarətinin tənzimlənməsi istiqamətləri deyəndə idxal-ixrac əməliyyatları zamanı yarana biləcək bütün mənfi situasiyaların qarşısının alınması üçün bir növ müdafiə sistemlərinin olması əsas şərt kimi qəbul olunması və buna uyğun bir çox sistemlərin yaradılması üçün tədbirlər görülməsi ilə bəhəm ümumdünya təşkilatları və assosiasiyaların yaradılması ilə bu əməliyyatların daha optimal tənzimlənməsi qaydası göz qabağındadır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Dissertasiya mövzusu üzrə geniş tərkibli araşdırmalarının aparılmasından sonra formalaşan qənaətləri ümumiləşdirərək aşağıdakı nəticələri qeyd etmək olar.

- Azərbaycanda ərzaq bazarının hazırkı durumu onun tənzimlənməsinin hökumət tərəfindən həyata keçirilməsinə əsas verir.

- Hökumət bu tənzimləmələri icraya başalamazdan əvvəl bu sahə üzrə nəzəri-metodoloji məsələləri və hüquqi prosedurları hazırlamaqla ön hazırlıq işlərini müvafiq araşdırmaçı və alimlər korpusu ilə müzakir etməlidir, ictimai rəydə doğru anlaşılmasını təmin edilməli, yeniliklərin daha mədəni və səmərəli tənzimləmə olacağını cəmiyyətə aşılmalıdır.

- Ərzaq bazarının müasir durumu elmi-nəzəri araşdırmalarla yanaşı empirik tədqiqata da məruz qoyulmalı, müddətli və səmərəli formada hazırlanan modellər əsasında monitorinq edilməlidir.

- Bu tədqiqatların nəticələri ərzaq bazarını bütün istiqamətlər və bütün seqmentlər üzrə tənzimləməyə imkan verən konsepsiya halına salınmalıdır.

- Ərzaq bazarının tənzimlənməsində prioritet məsələlər kimi iki elementdən ibarət bir məsələni diqqətdə saxlamaq lazımdır. Bu məsələnin tərkibindəki iki elementdən birincisi daxili tələbatın ödənilməsi üçün yetərli olan miqdarda və çeşiddə ərzaq məhsullarının, əmtəələrin istehsalı və anbarlaşdırılmasıdır. İkincisi isə ərzaq istehsalının özünümaliyyələşdirmə qabiliyyətinin güclü və davamlı olması üçün əlavə həcmərin daha ucuz maya dəyəri ilə istehsalı və xarici dünya bazarlarında daha baha qiymətə satılmasını təmin etmək üçün dövlət və hökumət dəstəyinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar tənzimləmə tədbirləridir.

- Ərzaq bazarının inkişafı kompleks bazar münasibətlərinin mütəhərrik tərkib hissəsi kimi nəzəri formalar və praktiki tədqiqata cəlb edilərkən nəzərə alınmalıdır ki, o özlüyündə sistem olmasına rəğmən ümumi bazarın bir seqmentidir, lakin özü də altsistemlərdən və elementlərdən ibarətdir. Bu elementlərdən hər hansı birində yaranan disbalans, əsasən gündəlik tələbat kimi istifadə edilən ərzaq məhsullarının təminatı barədə cəmiyyətdə narazılıq yarada bilər. Belə çatışmazlığın qarşısını almaq üçün ən unikal üsul hər bir növ və çeşid üzrə istehlakın və istehsalın bütün

ehtimallar üzrə proqnozlaşdırılması və emal sənayesinin imkanlarını hərtərəfli formada artıraraq anbarlarda saxlanılan təbii məhsullardan əlavə konservləşdirilmiş ərzaq məhsullarla təminatı təkmilləşdirmək və bu rezervə istinad etmək.

İstehlak bazarının hüdudları daxilində yer alan və onun ənmühüm seqmenti olan ərzaq məhsulları bazarı yanaşması makroiqtisadi siyasətin mikroiqtisadi üsullarla dəstəklənməsi formatında reallaşdırıla bilər. Əgər ümumölkə səviyyəsində ərzaq təminatı üç əsas baza formadan əmələ gəldiyini nəzərə alsaq, onda aşağıda sadalanan bu üç sahənin hər birində həm xammal, həm də digər məhsulların milli ehtiyac səviyyəsində qarşılınması eyni zamanda ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün əlverişli nəticələr verə bilər.

Birincisi heyvandarlıq və quşçuluq məhsullarıdır ki, bura ilkin məhsul və ya xammal kimi ət, toyuq və süd kimi kənd təsərrüfatı mənşəli məhsullardır ki, bunların da emaldan sonrakı məhsulları, yun, dəri, pasterizə olunmuş süd, dovğa, konservləşdirilmiş ət, kolbasalar, toyuq əti çeşidləri, yumurta və. s. ola bilər.

İkincisi meyvə məhsullarıdır ki, bu kənd təsərrüfatı mənşəli olub müvafiq emal sənayesinin məhsulları kimi yüzlərlə növü bütün il boyu bazarlarda satılan şirələri, kompotları, meyvə qax və qurularını əhatə edir.

Üçüncüsü taxıl, tərəvəz və yem bitkilərini əhatə edən illik əkinçilik məhsullarıdır ki, bunlardan məsələn buğdanın emalı nəticəsində böyük bir çörəkçilik sənayesi və şirniyatçılıq yaranır.

Dördüncüsü isə yuxarıda sadalanan bütün bu növ ərzaqların varlığının və əlyetərliliyinin nəticəsi olaraq fəaliyyət göstərə bilən ictimai-iaşə və qida sənayesi, restoranlar və yeməxanalar şəbəkəsidir ki, bunların təminatı həm yerli həm də xaricdən idxal edilən ərzaqlar hesabına yerinə yetrilir.

Ölkəmizdə ərzaq məhsulları bazarının bugünkü durumu təkcə yerli istehsaldan asılı deyil, həm də bu sahədə idxaldan asılıdır. Həmçinin nəzərə alınmalıdır ki, kənd təsərrüfatı ölkəsi olduğumuza görə bir çox meyvə və tərəvəz məhsullarını xammal və emal edilmiş məhsul şəkilində ixrac etməklə əhalimizin böyük bir hissəsi digər bütün növ ehtiyaclarını ödəmək imkanları qazanırlar. Türkiyə, Rusiya, İran kimi və digər qonşu ölkələrə etdiyimiz ixrac və həmin ölkələrdən idxal etdiyimiz meyvə-

tərəvəz məhsulları gündəlik həyatımızda istifadə etməyimizlə əsilində mikroiqtsadi səviyyədə təhlükəsizliyimizi təmin edir, əlçatandırlar, keyfiyyətləri baxımından təhlükəsiz qida kimi qəbul edirlər. Bura İran xurmasından tutmuş, rusiya yağına qədər minlərlə çeşid daxildir.

Ərzaq bazarının ehtiyaclarını ödəmək üçün xarici ticarətin vacib amili olan idxal da mühüm rolu oynayır.

Burada əsas prinsip odur ki, getdikcə xarici bazardan asılılığımız azaldılsın və ya bizim ölkədə istehsal olunmayan həmin maların ölkəyə daxil olması asanlaşdırılsın, bunun üçün müvafiq təkmilləşdirilmələr həyata keçirilərək uyğun gömrük tarifləri və ya idxal formulları tətbiq edilsin.

Ümumiyyətlə əsas nəticələrdən biri olaraq qeyd etmək olar ki, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində iki məsələdə təkmilləşmə və nəzarət qəlibləri maksimum həddə və davamlı olmalıdır.

Bunlardan birincisi idxal edilən ərzaqların keyfiyyəti məsələsi, ikincisi isə ərzaq məhsulları üzrə ticarətdə proteksionist siyasətin aparılmasıdır. İlk növbədə yerli malların yerli əhaliyə və artıq həcmli, uzuc maya dəyərli istehsal edərək xaricə satılmasını təmin etmək ərzaq təhlükəsizliyi sahəsində ciddi addım kimi nəzərdə keçirilir.

Ərzaq bazarının təhlili müntəzəm həyata keçirilməli və nəticələri müxtəlif prizmalar üzrə analiz edilərək iqtisadi siyasətin əsas ideyası kimi icra edilməlidir. Keyfiyyət amil mütləq şəkildə gözlənilməli və onun idarə olunmasında beynəlxalq standartlara mütləq şəkildə əməl edilməlidir. Ərzaq ticarətinin və istehsalının keyfiyyətli şəkildə həyata keçirilməsi üçün kadrlar hazırlığı sahəsində beynəlxalq təcrübədən və spesifik meyvə-tərəvəz məhsullarımızın (nar, badam və.s.) brend nailiyyətlərindən yararlanılmalıdır.

Ərzaq təhlükəsizliyinə inzibati və hüquqi nəzarət gücləndirilməli, həmin proseslərə ictimai nəzarət təşkil olunmalı və dövlət tərəfindən təşviq edilməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivləri üzrə Srateji Yol Xəritəsi. 2016.
2. 2014-2018-ci illərdə regionların sosial-iqtisadi inkişafı haqqında Dövlət Proqramı. Bakı 2014.
3. 2019-2023-cü illərdə regionların sosial-iqtisadi inkişafı haqqında Dövlət Proqramı. Bakı 2019.
4. 2016-cı il və sonrakı 3 il üzrə ölkənin iqtisadi - sosial inkişafı konsepsiyası və proqnoz göstəriciləri icmal, Bakı 2015.
5. Abbasov İ. (2011) Ərzaq təhlükəsizliyi və kənd təsərrüfatının prioritet istiqamətləri. Bakı, Elm və təhsil , 640 səh.+60səh şəkil.
6. Abbasov İ. (2013) Azərbaycanın və dünya ölkələrinin kənd təsərrüfatı. Bakı, “Şərq-Qərb” Nəşriyyat Evi, 712 səh.
7. Cabbarova K.S.(2012) “Azərbaycan Respublikasında ərzaq mallarına tələbatın ödənilməsi problemləri”. Dissertasiya. Bakı.
8. Ələsgərov F.H. (1993) İstehlak malları bazarı: idarəetmə formalar və metodları. Azərnəşr. Bakı.
9. Əhmədov Ə.İ. (2006) Ərzaq malları əmtəəşünaslığı. Dərslik. “İqtisad universiteti” nəşriyyatı, – 480səh.
10. Əhmədov M.A., Hüseyn A.C. (2012) İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsasları. Metodik vəsait. Bakı: “İqtisad Universiteti” 120 səh.
- 11.Əyyubov V.S., Tağıyev A.M. (2014) Milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi. Dərs vəsaiti. Mingəçevir, «AVROPA», 350səh.
12. Əliyev Ş. (2015) Azərbaycanın xarici iqtisadi siyasəti. Dərs vəsaiti. Sumqayıt: Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəşriyyatı, 185 səh.
13. Əliyeva A.H. (2013) “Azərbaycan Respublikasında ərzaq bazarının transformasiya problemləri”. Dissertasiya. Bakı
- 14.Hacızadə E.M., Paşayev T.Ə.. (2000) Neft-qaz sənayesində yeni bazar mexanizmlərinin formalaşdırılması istiqamətləri.. 200 səh.

15. Həziyev V.B. (1998) “Azərbaycanda Ərzaq məhsulları bazarının formalaşması və proqnozlaşdırılması problemləri”. Dissertasiya. Bakı.
16. Xasbulatov R.İ. (2015) “Beynəlxalq İqtisadi Münasibətlər”/Rus dilindən tərcümə. Bakı, “Zərdabi LTD” MMC, 808 səh.
17. İbrahimov İ.H. (2016) Aqrar sahənin iqtisadiyyatı.(Monoqrafiya). Bakı, , 655 səh.
18. Qurbanzadə A. (2017) Ərzaq kompleksinin modernizasiyası və dayanıqlı inkişaf problemləri. Bakı, “Kooperasiya” nəşriyyatı, 192 səh.
19. Quliyev E. A. (2015) Aqrar iqtisadiyyat. Dərslik. Bakı, “Kooperasiya” nəşriyyatı, 320 səh.
20. Quliyev F. V. (2006) “Ərzaq bazarının tənzimlənməsinin prioritet istiqamətləri”. Dissertasiya. Bakı.
21. Məhərrəmov A.A., Rəhimov N.İ. Ərzaq təhlükəsizliyinin səviyyələri və onun təmin olunması yolları. Sosial-siyasi elmlər seriyası, Bakı universitetinin xəbərləri №3, 2012
22. Məhərrəmov A.M., Aslanov H.H. (2008) Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi, Dərslik, Bakı.
23. Məmmədova E.H., Mirheydərova A.İ. (2017) Keyfiyyətə Nəzarət. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı.
24. Məmmədov F. S. (2012) “Ərzaq məhsulları xarici ticarətinin tənzimlənməsi”. Dissertasiya. Bakı..
25. Məmmədzadə E. E. (2016) “İstehlak bazarının formalaşması və inkişafı” Magistr dissertasiyası. Bakı.
26. Rüstəmov Arzu Nurəddin qızı. “Ərzaq bazarında rəqabət mühitinin dəstəklənməsinin əsas istiqamətləri”. Dissertasiya. Bakı 2010.
27. Pənahov A. (2016) Beynəlxalq İqtisadi Siyasət. Metodik vəsait. Bakı
28. Rizayeva S.H., Ramazanov M.K. (2013) “İqtisadiyyat”. Dərslik, Bakı, , 344 səh.
29. Şəkəreliyev A.Ş., Nuriyev C.Q., Əliyev A.Ə. (2003) “Gömrük işinin təşkili və idarə edilməsi”, 332 səh

30. Şəfizadə E. R. (2010) “Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində istehsalın optimallaşdırılması problemləri”. Dissertasiya. Bakı.
31. Vəliyev D. (2008) Azərbaycanın qlobal iqtisadiyyata inteqrasiyası. Bakı, ”Adiloğlu” nəşriyyatı, 428 səh.
32. Vəliyeva L.M. (2017) Milli iqtisadiyyat. Dərs vəsaiti. Sumqayıt: SDU-nun redaksiyası və nəşr işləri şöbəsi, 180 s.
33. Yusifzadə Ş. N. (2015) “Ərzaq təhlükəsizliyinin dövlət tənzimlənməsi problemləri”. Dissertasiya. Bakı.

İnternet resurslar

1. <http://www.respublica-news.az/index.php/iqtisadiyyat/item/2107-aerzag-maehsullar-n-n-taehlukaesizliyinae-vae-keyfiyyaetinae-naezaraet-sistemi-taekmillaeshdirilir>
2. <http://etsim.az/upload/File/documents/02-2017/documents-19-file.pdf>
3. <http://www.respublica-news.az/index.php/iqtisadiyyat/item/2107-aerzag-maehsullar-n-ntaehlukaesizliyinae-vaekeyfiyyaetinae-naezaraet-sistemi-taekmillaeshdirilir>
4. <http://www.respublica-news.az/index.php/iqtisadiyyat/item/2107-aerzag-maehsullar-n-n-taehlukaesizliyinae-vae-keyfiyyaetinae-naezaraet-sistemi-taekmillaeshdirilir>
5. <http://www.consumer.gov.az/en/article/1718>
6. http://www.iqtisadiislahat.org/store//media/documents/ixrac_icmali/2018/yanvar/Export_Review_2018-1.pdf
7. http://iqtisadiislahat.org/news/2019_ixraca_destek_layihesinin_telimi_keciri-lib-751

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1. Sənaye məhsullarının ən mühüm növlərinin natura ifadəsində istehsalı	37
Cədvəl 2. Əsas növ ərzaq məhsulları ilə təminatda idxaldan asılılıq səviyyəsi	38
Cədvəl 3. Əsas növ ərzaq mallarının adambaşına istehlakı	41
Cədvəl 4. Əsas malların idxalı dinamikası	47
Cədvəl 5. Əsas malların ixracın dinamikası.....	49

Sxemlərin siyahısı

Sxem 1. Bazarın strukturu	18
Sxem 2. Təhlükəsizlik sxemi	23
Sxem 3. İqtisadi təhlükəsizliyin sxemi	25

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1. İstehlak qiymətləri indeksinin dəyişməsi	41
Qrafik 2. İstehlak qiymətləri indeksinin dəyişməsi	42